PANDAVGUPTA NIWAS ATHAVA PANCARATRA

VIMAVALA, I.

ॐ

महाकविश्री भास विरचित

પાંડવગુપ્તનિવાસ

અથવા

પંચરાત્ર

સાક્ષર શ્રી મંજુલાલ દવેનાં આમુખ સહિત

અનુવાદક,

ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા.

પ્રકાશક,

નટવર એમ. વીમાવાળા.

ઠે. વીમાવાળા હાઉસ.

કેળાપીઠ, સુરત.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૫૦૦.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬. ઈસ્વી સન ૧૯૨૦.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો.

માનવ શયતાન.

કીં. રૂ. ૧-૮-૦.

ભામિની કે ભૈરવી ?

કીં. રૂ. ૨-૦-૦.

બેગમ કે બલા ?

(છપાય છે.)

અમદાવાદ—શાહપુર, વનમાળી વાંકાની પોળમાં પટેલ હરિભાઇ દલપતરામે પોતાના ‘ ગ્રંથોદય ’ પ્રિ. પ્રેસમાં છાપ્યું.

સવિનય સમર્પણ

શ્રીમાન શેઠ

જમનાલાલજી બજાજની સેવામાં,

વર્ધા.

અનેક લોકોપયોગી કાર્યના ઉદારચિત્ત પ્રણેતા તરીકે;
જનસેવાના ઉત્તમ માર્ગોના અહર્નિશ વિહારી
તરીકે; અસંખ્ય રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક
તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રયોજક
તરીકે; વિદ્યા, સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન,
જાતિસુધારણા અને સ્વદેશાભિમાન
જેવાં મહાન ક્ષેત્રોના ઉત્તેજક તથા
પોષક તરીકે હું આપને સમીપમાં
પ્રત્યક્ષ જોઉં છું; તો આ ગ્રંથ-
સમર્પણ માટે અન્ય સ્થાન
ખોળવા વ્યર્થ પ્રયત્ન
શા માટે કરૂં ?

આપનો ઉપકૃત,

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા.

આમુખ.

सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ।

કવિકુલગુરુ કાલિદાસને માટે ય સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં એક કાળ એવો હતો કે જે સમયે તેમણે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ગણ્યો હતો. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનાં મંગળાચરણદ્વારા ભગવાન શંકરને તેમણે વિનવ્યું કે પ્રેક્ષક જનોના ચિત્તમાં વસી પ્રભુ તેમની તામસી વૃત્તિ દૂર કરો. તેમને રૂડા પ્રયોગ જોવા પ્રેરો. કાલિદાસ જેને 'રૂડા પ્રયોગ' કહે છે તે અન્ય નહિ પરંતુ પોતાનીજ નાટ્યકૃતિ. તે જેને 'તામસી વૃત્તિ' કહે છે તે અન્ય નહિ પરંતુ **ભાસ** અને **સોમિ**લની અદ્ભુત લોકપ્રિયતાની પરમ પ્રતીતિ. સોમિલની સૌમ્ય ભવ્ય જ્વાલા હજુ અપ્રકટ છે. ભાસની આભા તેર નિજ તેજમંડલિથી સંસ્કૃત સાહિત્યાકાશમાં પ્રોજ્જ્વલ પ્રકાશે છે.

અનંતતાના કટકા માનવીએ પાડ્યા, ને ત્યારથી વિશ્વની કાલગણનાનાં બીજ વવાયાં.-એ રીતે ભાસનું આ પંચરાત્ર નાટક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં રચાયું હશે એમ સ્વીકારાયું. આવડી પુરાણી ધનસંપત્તિ પ્રાચીનતાના વસ્તુભંડારમાંથી આજ અર્વાચીન પ્રકાશમાં લાવી નિર્ણય કરવો એ આજની આંખને અઘરૂં તો છેજ, પરંતુ એ વડે જે અપૂર્ણતા પૂરાય છે, કાલની જે તૂટક ભાસતી કડીઓ પુનઃ સંકળાય છે, તેજ જો લક્ષમાં લઇએ તો તો સંસ્કૃત પ્રકૃતિની પ્રાકૃત આ પ્રતિકૃતિને નિઃશંક વધાવ્યા વિના નજ ચાલે.

ભાસનાં નાટકોની ઝીણવટ, એક સ્વપ્નવાસવદત્ત સિવાય, તેમની મૃદુલમધુર પદાવલિમાં નથી, તેમ તેમની પ્રલંબ સૂત્રાવલિમાંય નથી. Drama (નાટ્ય) શબ્દની પુણ્યપુરાણ ભાવનાને સાર્થ કરતાં

action (કાર્ય)ની સુરસિક ઘટના તે નાટકોમાં સર્વત્ર જળવાયલી છેજ: અને છતાંય ત્યાં સર્વવ્યાપીની સંપૂર્ણતા ને સ્પષ્ટતા તો નથીજ. ભાસનાં નાટકોનો સર્વોપરિ અંશ તો તેમાંની જરિય એકતાનતા ઉપજાવ્યા વિનાની એક પછી એક ગુંથાયલ પ્રસંગોની સરસ ફુલ-ગુંથણી. કદી કદી આ પ્રસંગો સર્વસામાન્ય છે, તો કદી કદી તેઓ ઉંડાં ચિંતન ને ભવ્યતાભર્યાય નથી એમ નથી. પંચરાત્રમાં આમ સરળ ને ભવ્ય એવા ઉત્તમ ભાવોની રસગ્રંથિ વાચકને જણાયા વિના નાહિજ રહે.

એક સ્ત્રીપાત્ર વિહોણા આ નાટકની ઉત્તમતા તેનાં પુરૂષપાત્રોનાં યથાર્થ પ્રકટીકરણમાં પ્રકાશી રહી છે. એકેક વાક્યમાં તેમની ચારિત્ર્ય-દીપ્તિ શોભી રહે છે. એકેક પ્રસંગમાં તેમની મહાભારત પ્રખર જ્વાલા પ્રજ્વલિત થતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુનિ ઇત્યાદિ પાત્રો વાચકના ચિત્ત પર સઘન પ્રભાવ પાડી રહે છે. તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે કાર્યની અદ્ભુત સામગ્રીજ છે.

ભાષા ને વિચારણાની સરળ, રૂઢ ને પ્રસન્નશૈલિને માટે પણ ભાસ એક નવ–અભ્યાસીનો સહાયક નિવડે છે. પંચરાત્રમાં તેવા પ્રકારની સરળતા, રૂઢતા ને પ્રસન્નતા છે, ને આ ભાષાન્તરમાંય તે મઝેથી ઉતરી છે, એ કહેવું હવાં અસ્થાને નહિં ગણાય. મૂળ ગ્રંથ ને મૂળ ગ્રંથકાર પ્રતિની અનન્ય ભક્તિ વડે પ્રેરાયલ ભાષાન્તરકારની આ કૃતિ જરૂર મૂળનું ગૌરવ સાચવી રહી છે, અને મારૂં માનવું છે કે ગુજરાતનાં સાહિત્યરસિક સજ્જન સજ્જનીઓ પણ આ પુસ્તકને આદ્યંત વાંચી વિના સંકોચે તે કબુલી શકશેજ. **किं बहुना.**

સુરત.
તા. ૧૫–૩–૧૯૨૦

મંજુલાલ જમનારામ દવે.

ઉપોદ્ઘાત.

આ નાનકડાં નાટ્યને લાંબો ઉપોદ્ઘાત પહેરાવી આડમ્બરી બનાવવું યોગ્ય તો નથીજ, એટલુંજ નહિ પરંતુ અત્યારના નાજુક દેશકાલમાં તો એક અપરાધ સમાન છે; છતાં એક સ્વાદિષ્ટ અન્નવાની ચખાડયા પછી તેનો નિપુણ બનાવનાર કોણ હશે, અને એમાં શા શા પદાર્થો વાપર્યા હશે ઇત્યાદિ જે સાહજિક-કુદરતી-involuntary-અભિલાષા મારા યજમાનને ઉદ્ભવે તેને હું ન સંતોષું, તો હું ખરેખર મારા અભ્યાગત ધર્મથી ચૂકું. માટેજ સાહસ કરૂં છું:-

પુનરોદ્ધાર.

'પંચરાત્ર'નો જન્મ તો ઘણા ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયો હતો; પરંતુ ધૂળમાં દટાયલાં એક રત્ન માફક તે કેટલોક સમય સાહિત્યસૃષ્ટિને દૃષ્ટિગોચર થયું ન હતું. તે ક્યારે લુપ્ત થયું હતું તેનો કાંઇ નિર્ણય થઇ શકતો નથી; પરંતુ માત્ર થોડાંક વર્ષો થયાંજ એને પુનઃ પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યું. ઇસ્વી સન ૧૯૦૯ માં, એટલે માત્ર દશ વર્ષ પૂર્વે, જ્યારે ત્રાવણકોર સંસ્થાનના મહારાજાશ્રી રામવર્માએ પોતાના આશ્રય હેઠળ પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખોને પ્રસિદ્ધમાં આણવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપી, ત્યારે 'પંચરાત્ર' તથા બીજાં કેટલાંક નાટકો પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રી નામના એક વિદ્વાન સંસ્કૃતશોધકને હાથ લાગ્યાં. તેઓ કહે છે, કે

"પદ્મનાભપુરની પાસે મનલિક્કર મઠમાં શોધખોળ કરતાં મને નાટકોનો તાડપત્રનો હસ્તલેખ હાથ લાગ્યો. તેમાં જૂની મલયલમ્ લીપીમાં દરેક પાને દશ દશ લીટીની વીસ ગ્રંથાઓ લખેલાં ૧૦૫ પાનાં હતાં. જો કે એ હસ્તલેખ ત્રણસો કરતાં પણ વધારે વર્ષ પુરાણો હોય એમ લાગતું હતું છતાં પણ તેમાંનાં પહેલાં બાર પાનાંના કોઇ કોઇ ભાગ સિવાય કોઇ પણ સ્થળે અક્ષરો ભુસાઇ ગયેલા ન હતા. શૈલી અને કલ્પનાની ભવ્યતા મને આપણા

ઋષિઓના મહાન ગ્રંથોના જેવી અને મહા કવિઓની વિખ્યાત કૃતિઓમાં માલમ પડે છે તેના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની લાગી ”

પંચરાત્રનાં સહોદરો.

પંચરાત્રની સાથેજ પ્રસિદ્ધ થયેલાં-પુનર્જીવન પામેલાં-બીજાં નાટકો આ પ્રમાણે છે: સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ, ચારૂદત્ત, દૂતઘટોત્કચ, અવિમારક, બાલચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, કર્ણભાર અને ઉરૂભંગ. આ પછી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કૈલાસપુર શહેરમાંથી ‘ અભિષેક ’ અને ‘ પ્રતિમા ’ નામક બે નાટકોનો પત્તો લાગ્યો. એ પ્રમાણે પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રીએ કોઇ ઉત્તમ કોટિના બાર નાટકોનો પુનરોદ્ધાર કર્યો.

તેનો લેખક.

ઉપર્યુક્ત સર્વ નાટકોનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કર્યા પછી, તેઓમાંની “ family likeness ” હાથ લાગતાં પંડિત કહે છે કે એ સર્વ નાટકો એકજ વ્યક્તિને હાથે લખાયલાં હોવાં જોઇએ. અને એ સિદ્ધ કરવાને તેમણે ભાષાની તેમજ શબ્દપ્રયોગની સમાનતા દર્શાવનાર ઘણાં ચિહ્નો બતાવી આપ્યાં છે-જેનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો તે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અભ્યાગતની ઇચ્છા ઉપરાંતનું સ્વાગત થાય એ ભયથી ત્યજ્યું છું.

આ નવિન નાટકોનાં પ્રથમાંનું એક સ્વપ્નવાસવદત્તા છે. અને એજ નામનું એક નાટક મહાકવિ ભાસે રચેલું છે, પરંતુ પાછળથી નષ્ટ થયેલું એ વાત, સંસ્કૃત સાહિત્યવિલાસીઓમાં પ્રસિદ્ધજ હતી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ નાટકો કવિભાસનીજ કૃતિ હશે. જો કે વિદ્વાનોનો એક પક્ષ એ મત વિષે શંકા ધરાવે છે. પરંતુ એવાઓની સંખ્યા અલ્પ છે.

ભાસનો સમય.

સામાન્ય રીતેજ કોઇ પણ સંસ્કૃત કવિનાં જન્મ-મૃત્યુનાં ચોક્કસ વર્ષો આપવાં એ અત્યંત મુશ્કેલીભર્યું છે, અને તેથી આપણે માત્ર તેઓનો સમય

અથવા સૈકા જાણીનેજ સંતોષ માનવો પડે છે; મહાકવિ કાલીદાસ જેવી સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના સમયને માટેજ જો સંસ્કૃત અભ્યાસકો અને શોધકોમાં મતભેદ હોય, તો તેના કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન કાલમાં થઇ ગયેલા કવિ ભાસનો સમય નિર્ણીત કરવાનું કાર્ય કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મહાકવિ ભાસ અને તેના લેખો વિષેની ચર્ચા, કાવ્યાલંકારના કર્તા કવીશ્વર ભામહ, કવિ-શિરોમણિ કાલીદાસ તેમજ ગદ્યકવિ બાણભટ્ટના લેખોમાં પણ આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પાણિનીના વ્યાકરણમાં બતાવેલા કેટલાક આર્ષપ્રયોગો (archaisms) ભાસની કૃતિમાં વપરાયલાજ છે. તે ઉપરથી એ કવિ, પાણિની કરતાં પણ પહેલાં થઇ ગયો એમ માનવામાં આવે છે. પોતાના શાકુંતલમાં કવિ કાલીદાસે ઘણે સ્થાને ભાસનાં અભિષેક તથા સ્વપ્નવાસવદત્તાનું અનુકરણ કરેલું માલમ પડે છે.*

---

* તેનાં એક બે દૃષ્ટાંતઃ-

यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मन्दोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।
वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा
सेयं शक्रारिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥

(અભિષેક. અંક ૪.)

એવાજ ભાવવાળો શાકુંતલના ચોથા અંકમાંઃ-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूति समये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

ભાસની ભાષા.

સંસ્કૃતમાં કવિએ કેવું લખ્યું છે તે જાણવું અગત્યનું હોય તો માત્ર "**भासोहासः**" એજ સુપ્રસિદ્ધ પ્રશંસા એનો ખ્યાલ આપવાને બસ છે. ભાસનાં કવનમાં સર્વત્ર મધુરી પ્રસન્નતા ઝળકી રહે છે, તેમજ પાને પાને એની રસવૃત્તિની સજ્ઞાનતા દીસી આવે છે. કોઇકવાર એ અપ્રચલિત રૂઢ શબ્દો વાપરે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એના શબ્દો દર્શક (expressive) કરતાં સૂચક (suggestive) વધારે હોય છે. વળી સંવાદમાંજ વર્ણન કરવાની એની શક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કોઇ પણ વિદ્વાન્ વાંચકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એના શ્લોકોમાં પણ છંદોની યોગ્ય પસંદગી અને શબ્દપંક્તિની સુરસતા ભાવનાને અલૌકિક મધુરતા આપે છે. આ વિષે એનો પુનરોદ્ધારક કહે છે–

"પદ્યરચના રૂપી બંધનમાં ન આવેલાં વાક્યોની ઉચ્ચ મનોહરતા આ રૂપકોમાં સર્વત્ર નજરે પડે છે. બીજી અનેક કૃતિઓના કરતાં એમની શૈલી ભવ્યતામાં ખરેખર ચઢી જાય છે અને એનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે."

વળી 'બાલચરિત'ના પહેલા અંકમાં વાસુદેવ સાથે પુત્રને અદલાબદલી માટે વિદાય કરતી દેવકીની ચિત્તસ્થિતિનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે–

हृदयेनेह तत्राङ्गैर्द्विधाभूतेव गच्छति ।
यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता ॥

અને કવિ કાલીદાસ શાકુન્તલના પહેલા અંકમાં નાયિકાનું એવુંજ વર્ણન આપે છે–

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥

આ બે ભાવનામાં કેટલી બધી સમાનતા છે !

પંચરાત્ર.

ઉપર્યુક્ત શોધાવલી નાટકોમાંના કેટલાંક માત્ર પુરૂષપાત્રો લઇનેજ રચાયલાં છે અને આ "પંચરાત્ર" તેમાનું એક છે. નિઃસંશય, માત્ર પુરૂષપાત્રોમાં નાટક લખવું અને તે રસિક બનાવવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. સ્ત્રીપાત્રના અભાવથી રંગભૂમિ પરની અર્ધી દુનિયા ઉડી જાય છે. અને બાકીની સૃષ્ટિમાંજ કવિને પોતાનું કાર્ય નિભાવવું પડે છે. આમ છતાં કવિ ભાસ "actionની અદ્ભૂત સામગ્રી" નો ઉપયોગ કરી આટલે અંશે રસ જમાવી શકે છે!

વસ્તુ સંકલના.

આ નાટ્યનું વસ્તુ બહુજ ટૂંક છે. પ્રથમ અંકના વિષ્કંભકમાં કવિ, કુરૂરાજ દુર્યોધને માંડેલા રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિનું વર્ણન કરી, રાજપુરોહિત દ્રોણાચાર્યની દક્ષિણાના પ્રસંગ લાવે છે. પાંડવોને તેમનો રાજ્ય વિભાગ દઇ દેવો, એવી આચાર્યે દુર્યોધન પાસે દક્ષિણા માગતાં તેનો ખટપટી મામો ગાંધારરાજ શકુનિ ક્રોધે ભરાય છે. અંતે જો આચાર્ય માત્ર **પંચરાત્રિમાંજ** પાંડવોની ભાળ લાવે તો એ દક્ષિણા કબુલ કરવી એમ શરત થાય છે, અને વિરાટનગરથી સોયે કીચક ભાઇઓના અશસ્ત્ર વધની ખબર આવતાં ચતુર ભીષ્મ પિતામહની સંમતિથી દ્રોણ તે શરત સ્વીકારે છે. પછી પોતાના સાળાઓનાં અપમૃત્યુનું બહાનું કાઢી યજ્ઞમાં હાજરી ન આપનાર રાજા વિરાટને શિક્ષા કરવા માટે સૌ યુદ્ધે ચઢે છે.

બીજા અંકમાં વિરાટશ્વરના દૂતો પાસે યુદ્ધનું વર્ણન બોલાવ્યા પછી, બૃહન્નલાવેશધારી અર્જુનને હાથે ગોગ્રહણ કરવા આવેલો સર્વ કૌરવપક્ષ કેવી રીતે મહાત્ થાય છે તથા તેમની તરફથી લઢનાર શૂરવીર અભિમન્યુ, ભીમસેનભટને હાથે કેવી રીતે પકડાય છે, તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે. પછી સૌભદ્રને રાજસભામાં આણતાં સર્વ ભેદનો—પાંડવોના ગુપ્ત વાસનો—અચાનક, પરંતુ યોગ્ય સમયેજ સ્ફોટ થાય છે; તે પ્રસંગ આલેખતાં કવિ

ખરેખર અદ્‌ભૂત ચાતુર્ય અને દક્ષતા બતાવે છે. અંતે વિરાટેશ્વર સર્વ સભા સમક્ષ અભિમન્યુ સાથે પોતાની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો વિવાહ કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં શત્રુઓના હાથમાં પડેલા સૌભદ્રને છોડાવી પાછો લાવવા માટે કૌરવ પક્ષમાં ચિંતા થાય છે; ત્યાં બુદ્ધિમાન ભીષ્મ, અભિમન્યુને પકડનારનાં પરાક્રમનું વર્ણન સાંભળતાંજ તેને ભીમસેન તરીકે ઓળખે છે, અને **પંચરાત્ર**ની જે શરત થઇ હતી તે પૂર્ણ થયેલી માને છે. શકુનિ હજુયે સર્વ અભિજ્ઞાનને નકારે છે; પરંતુ પ્રસંગો એવા બને છે કે તે અંતે ઝાંખો પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ કરેલી શરત પ્રમાણે રાજા દુર્યોધન ઘણા આનંદથી પાંડવોને તેમનું રાજ્ય સોંપે છે.

કવિનું સાહસ.

આ વસ્તુસંકલના વાંચી રહેતાંજ આપણને આશ્ચર્યનો એક વિદ્યુત્ સમાન આંચકો લાગે છે—શું દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યું હતું ?

કોઇ પણ લેખક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત લઇને તે ઉપરથી નાટય વા કાવ્ય લખે તો તે તેમાં પોતાની લેખિનીને રૂચતા અને પોતાને દીપાવે અથવા પુસ્તકને વધુ રસિક બનાવે એવા કંઇને કંઇ ફેરફારો તો કરે છેજ. તે પ્રમાણે કવિ ભાસને પણ તેમ કરવાનો અધિકાર હતો, અને તે તેણે વાપર્યો છે. પરંતુ દુર્યોધન પાસેથી પાંડવોને રાજ્ય અપાવવા જેવો મહત્વનો, અને વેદવ્યાસનાં મહાભારતે હિંદુ સમાજ ઉપર પાડેલા ઉંડા સંસ્કારને જડમૂળથી ઉખેડવા પ્રયત્ન કરે એવો ફેરફાર પોતાનાં નાટકમાં દાખલ કરીને કવિએ ખરેખર એક સાહસ કર્યું છે. મહાભારતમાં અને બીજા કવિઓએ વર્ણન કર્યાં જેટલાં કાળા સ્વરૂપમાં એણે દુર્યોધનને આલેખ્યો નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને મુખે કેટલાંક સદ્‌ગુણી અને ડહાપણનાં વચનો બોલાવી તેને એક ઉત્તમ પ્રકૃતિનો-- પરંતુ દુષ્ટ સલાહથી ભરમાયલો માનવી બતાવ્યા છે. એનો આ ચિતાર સત્ય સંભવે છે, પરંતુ જો દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યુંજ હોય, તો શું પાંડવોએ વ્યર્થજ કુરૂક્ષેત્રનો જંગ ખેડ્યો ? એવી એવી અનેક શંકાઓ ઉદ્‌ભવે છે.

અન્ય ફેરફારો.

ઉક્ત સાહસ ઉપરાંત કવિએ નાટકને રસિક બનાવવા માટે બીજા પણ અનેક ફેરફારો કરેલા છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે, મહાભારતમાં તો દુર્યોધનના રાજસૂય યજ્ઞ અને વિરાટેશ્વરનાં ગોગ્રહણ વચ્ચે સમયનું મોટું અંતર છે. વળી–

ये कर्तुकामैश्छलनं भवद्भिः
संवत्सरै र्द्वादशभिर्न दृष्टाः ।

(અંક ૧ શ્લોક ૪૬)

આ શ્લોકાર્થ પરથી કવિ ભાસ એમ માન્યતા ધરાવે છે, કે વનવાસનાં બાર વર્ષો પણ પાંડવોએ કૌરવોથી ગુપ્ત રહીનેજ કાઢયાં હતાં. પરંતુ એ માન્યતા ખોટી પાડવા માટે, દુર્યોધનને ગાંધર્વરાજ ચિત્રરથના હાથથી પાંડવોએ છોડવ્યા હતો તે, તેમજ જયદ્રથે કરેલું દ્રૌપદીહરણ, ઇત્યાદી પ્રસંગો મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે વિરાટનગર પર ચઢાઇ થઇ ત્યારે વિરાટેશ્વર કાંઇ, કવિ ભાસ વર્ણવે છે તેમ, રાજમહેલમાં બેસી રહ્યો ન હતો; પરંતુ લશ્કર લઇ ઉત્તર ગોપુરનું રક્ષણ કરવા ગયો હતો. વળી નાટયમાં પાર્થને બૃહન્નલાને નામે ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ યુધિષ્ઠિરે અને ભીમસેને, કંકઋષિ અને બલ્લવ નામો ધારણ કર્યા હતાં તે વિષે જરા પણ ઉલ્લેખ થયો નથી.

કેટલાક શ્લોકો.

નાટકના પ્રારંભ શ્લોકમાં મંગલ આશિષ સાથે રંગભૂમિ પર આવતાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામો ગણવાં એ કવિ ભાસની કેટલીક કૃતિનું ખાસ લક્ષણ છે. પંચરાત્ર, પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ, પ્રતિમા તેમજ સ્વપ્નવાસવદત્તા એ સર્વ નાટકોના પ્રારંભ શ્લોકો એણે આજ પ્રમાણે દ્વિઅર્થી રાખ્યા છે. આવો દ્વિઅર્થ ગુજરાતીમાં એજ છંદના શ્લોકમાં લાવવો અસંભવિતજ છે; અને બીજો કોઇ લાંબી માત્રાવલિવાળો શ્લોક લેતાં ઘણા નકામા શબ્દો દાખલ કરવા

છતાં પણ સંસ્કૃત શ્લોક જેવી ખુબી આવી શકતી નથી. એ કારણથી મૂળ શ્લોકનેજ ગુજરાતીમાં સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે.* (અર્થ માટે ટીકા જોવી.)

પ્રથમ અંકના વિષ્કંભકમાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોનું વર્ણન કરવામાં પણ કવિ અત્યંત ચાતુરી વાપરે છે. એકજ શાર્દૂલવૃત્તમાં શબ્દોની અદ્દભૂત રચનાથી કવિ એટલો બધો અર્થ ભરી દે છે કે ગુજરાતીમાં તે બધા ભાવ એકજ શ્લોકમાં ઉતારવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેથીજ બે શ્લોક રચવા પડ્યા છે. બીજા અંકમાં વિરાટેશ્વરને મુખે પુત્રની સ્તુતિ કરાવતાં પણ કવિ શબ્દોને એવીજ ચતુરાઇથી ગોઠવે છે.

મારા ફેરફારો.

આ અનુવાદ બને ત્યાં સુધી સમશ્લોકી બનાવવાનોજ મારો ઉદ્દેશ હતો અને તે ઘણે અંશે પાર પડ્યો છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસ તથા સંધિના નિયમો વડે જે સંકુચિતતા લાવી શકાય છે. તે ગુજરાતીમાં આવી શકતી નથી. એથી તેમજ બીજાં કેટલાંક કારણોથી કોઇક કોઇક સ્થાને વૃત્તાંતર કરવો પડ્યો છે, અથવા તો એક શ્લોકનો ભાવાર્થ બે શ્લોકોમાં લેવો પડ્યો છે અને તેમ કરતાં કદી કદી શ્લોકપૂર્તિને માટે નવો અર્થ ઉમેરવાની છૂટ લીધી છે.

ગદ્યમાં પણ મને જ્યાં જ્યાં એમ લાગ્યું કે મૂળ રચનામાં એકાદ અલ્પ ફેરફાર કરવાથી તે ભાગ વધુ રસિક બને છે ત્યાં મેં તેવો ફેર કર્યોજ છે. ખાસ કરીને પહેલા બે અંકોને અંતે એવા ક્ષુદ્ર ફેરફાર દાખલ કરવો પડ્યો છે અને બીજા અંકના છેવટના ભાગને કંઇક અંશે ક્લિષ્ટ બનાવે એવું વાક્ય, " **बृहन्नले प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।** " તો મેં કાઢીજ નાંખ્યું છે.

---

* જો કોઇ વિદ્વાન વાંચક એ શ્લોકનું સુંદર રૂપાંતર કરી મોકલશે તો બીજી આવૃત્તિમાં તે હું સાભાર સ્વીકારીશ.

અંગત.

માત્ર પુરૂષપાત્રોવાળું આ નાટક ભાસની બીજી કૃતિઓ કરતાં કદાચ ઓછું રસિક હશે; પરંતુ પારિતોષિક સંમેલનો, જયંતિઓ, તથા કોન્સર્ટોમાં રેસીટેશન તરીકે ભજવવા માટે તે સુગમ થઇ પડે એવું હોવાથી, તેમજ મહાભારત જેવાં રસિક અને સર્વપ્રિય ઇતિહાસ પરથી રચાયલું હોવાથી પ્રથમ તેનેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવા મારૂં મન લોભાયું. પહેલા કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાન્તર થયા પછી સંજોગોને લીધે તે વિસારે પડયું–તે પાંચ છ માસ પછી પુનઃ હાથમાં લેવાતાં ૧૯૧૮ના ડીસેમ્બર માસમાં પૂર્ણ થયું. એક બે વાર પુનરવલોકન કરીને કેટલાક મિત્રોને વંચાવ્યા પછી પ્રૉ૦ મંજુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ. ને અવલોકન માટે તે આપ્યું. તેમણે તે વાંચીને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી–જેથી તેને જેમ બને તેમ વધારે ત્વરાથી પ્રગટ કરવાની મારી ઉત્કંઠાને ઘણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું. અંતે મેં વિનંતિ કરતાં તેમણે એક સુંદર આમુખ–foreword–પણ લખી આપ્યું, જેને માટે હું તેમનો અત્યંત ઉપકૃત છું.

અર્પણ.

આ પુસ્તક જે સુવિખ્યાત વ્યક્તિને સવિનય સમર્પવામાં આવ્યું છે તેમનો આ સ્થાને પરિચય આપવો એ હું મારી ફરજ ગણું છું. સુંદર સંજોગોને લીધે એ કાર્યમાં ઝાઝું કરવાપણું રહેતું નથી, કારણકે આવતા એક માસ પછી આખા હિંદમાં એવાં થોડાંજ માણસો રહેશે જે આવતી નાગપૂર કોંગ્રેસની સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષને ઓળખતા ન હશે. શેઠ જમનાલાલે થોડા વખત પરજ અસહકારને અંગે પોતાનો 'રાય બહાદુર' નો ખિતાબ સરકારને પાછો સુપરત કર્યો છે, અને અસહકારને અનેક રીતે ઉત્તેજી કોંગ્રેસના સ્વાગતકાર તરીકે નિઃસંશય યોગ્યતા મેળવી છે. નાગપુરમાં તો શું, પણ આખા મધ્યપ્રાન્તમાં એમના જેવા સ્વદેશાભિમાની, ઉત્સાહી, પ્રજાપ્રિય, જ્ઞાતિસુધારણા અને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિવાળા થોડાજ નરો હશે.

એ ઉપરાંત શેઠ જમનાલાલ એક કુશળ વ્યાપારી છે. મુંબાઇ, કલકત્તા,

વર્ધા, નાગપૂર અને મધ્યપ્રાન્તના બીજાં કેટલાંક સ્થળે એમની પેઢીઓ ચાલે છે. એમનો મુખ્ય વ્યાપાર રૂનો છે પરંતુ વ્યાપારની બીજી શાખાઓ વિષેનું એમનું જ્ઞાન પણ કાંઇ જેવું તેવું નથી. તેમની બે ત્રણ જીનીંગ ફેક્ટરી તથા પ્રેસો મધ્યપ્રાન્તમાં ચાલી રહ્યાં છે.

વિદ્યોત્તેજન અને શિક્ષણપ્રચારના વિષયમાં તેઓ અતુલ ઉત્સાહ ધરાવે છે. વર્ધામાં તેમણે એક હાઇસ્કૂલ તથા વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપ્યાં છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમનો આશ્રય છે. બીજાયે કેટલીક શિક્ષણ-સંસ્થાઓને તેઓએ ધનની મદદ આપી છે, ને આપ્યે જાય છે. સાહિત્યસેવાને પણ તેઓ તેવુંજ ઉત્તેજન આપે છે. મુંબાઇમાં તેમણે ગાંધી હિંદી પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે, અને બીજાં અનેક પુસ્તકોનાં પ્રકાશનમાં સહાય કરી છે. એવા એક અગ્રેસરને આ પુસ્તક સમર્પવાની તક મેળવવા માટે હું મને ભાગ્યશાળી માનું છું.

આ ઉપોદ્‌ઘાત હું સમાપ્ત કરૂં તે પૂર્વે મારા આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મને અતુલ મદદ કરનાર ગ્રંથોદય પ્રેસના માલિક સ્નેહી ભાઇશ્રી હરિભાઇ દલપતરામ પટેલનો જો હું ઉપકાર ન માનું તો ખરેજ હું કૃતઘ્ન ગણાઉં. બે વર્ષ સુધી ઠેકઠેકાણે રખડવા છતાં આ નાટક ન છપાઇ શક્યું પણ પછી તેને પોતાના હાથમાં લઇ ખાસ આ પુસ્તકને માટેજ કેટલાંક નવાં બીબાં મંગાવીને બહુજ ઉતાવળથી દશ બાર દિવસમાં પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું તેને માટે એમનો હું જેટલો ઉપકાર માનું એટલો થોડો છે.

અંતે હું એટલુંજ કહીશ કે આ કૃતિમાં જો કાંઇ દોષો હોય તો તે મારાજ છે એમ સમજી સુજ્ઞ વાંચકજને તે સૂચવવા અથવા ક્ષમવા કૃપા કરવી; અને જો કાંઇ સુંદરતા હોય તો તે માટે હું કાંઇ પ્રશંસાપાત્ર થતો નથી. કારણકે, આરંભમાંજ મેં કહ્યું છે તેમ, હું તો માત્ર આ અન્નવાનીનો પીરસનારજ છું.

વીમાવાળા હાઉસ,
કેળાપીઠ–**સુરત.**
તા. ૧–૧૦–૧૯૨૦.

અનુવાદક

ॐ श्री

महाकविश्री भास विरचित

પાંડવગુપ્તનિવાસ

અથવા

પંચરાત્ર

અંક પહેલો.

(નાંદી પૂર્ણ થતાં સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર:—

(વસંતતિલકા.)

द्रोणः पृथिव्यर्जुनभीमदूतो
यः कर्णधारः शकुनीश्वरस्य ।
दुर्योधनो भीष्मयुधिष्ठिरः स
पायात् विराडुत्तरगोऽभिमन्युः ॥ १ ॥

(પ્રેક્ષક તરફ ફરી) એવી સર્વ પ્રેક્ષકજનોને મારી વિજ્ઞાપના ! (એટલામાં નેપથ્યમાં ઘોંઘાટ સંભળાય છે.) અરે ! પણ હું એ વિજ્ઞાપના કરૂં છું, ત્યાં આ શો કોલાહલ સંભળાય છે ? લાવ જોઉં તો ખરો. (ધ્યાન દઈ સાંભળે છે.)

નેપથ્યે—હા.હા.હા.હ.હા....! શી આ કુરૂરાજ દુર્યોધનના યજ્ઞની શોભા ! ધન્ય ધન્ય !...(વગેરે.)

સૂત્રધાર:—હં સમજાયું. એતો

(અનુષ્ટુભ)

રાજ્યપ્રાપ્તિ થતાં પ્રેમે, આ સર્વે રાજ્યો સાથમાં;
યજ્ઞ દુર્યોધને માંડ્યો શોભા તેની રૂડી બની. ૨

(જાય છે.)

નાટ્ય સ્થાપના

વિષ્કંભક

(ત્રણ બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે.)

સર્વે:—(આશ્ચર્યથી) અહાહાહાહાહા...

પ્રથમ બ્રાહ્મણ:—આ કુરૂરાજ દુર્યોધનના યજ્ઞની શોભા તો અપરંપાર છે, ભાઈ ! કારણકે—

(શિખરિણી)

પડ્યું છે વિપ્રોનું કુલ સમ અછૂતું આહીં તહીં,
બલિના ધૂમાડે તરુ ફુલ સુગંધિ ઉડી ગઇ;
ત્યજી હિંસા વ્યાઘ્રો હરિણસમ પ્હાડે દીન બન્યા,
મૂંગે દિક્ષા લીધી (કે) જગત પણ શું દિક્ષિત થયું ! ૬

દ્વિતીય:—સત્યજ કહો છો ભાઇ. તમે જુઓ તો ખરા કે છત્રપતિએ જુદાં જુદાં પાત્રોને કેવી રીતે એકજ યજ્ઞ કરીને તૃપ્ત કર્યાં છે—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દેવોનાં મુખ અગ્નિને બલિ દઇ, દેઇ દ્વિજોને વસુ,
ગોદાને જનને બધા અનુચરો સંતુષ્ટ એણે કીધાં;

હાવે હર્ષથી રેલતું જગત આ, ગાતું ગુણો રાયના,
એના એ ગુણથી ત્રિભુવન બધું છે સ્વર્ગ જાણે બન્યું ! ૪

તૃતીય:—અરે પણ આમ તો જુઓ. અહીં આ બ્રહ્મદેવો—

(શાર્દૂલ)

જેના ચર્ણ લૂંછાય છે મુકુટથી રાજ-પ્રણામો થતાં,
જેની છેજ પ્રશંસનીય પ્રભુતા, છે જ્ઞાન જેનું મહા;
જેનાં ધર્મ-વ્રતો વધે દિનદિને છે વૃદ્ધ જાતે છતાં,
જે પોતે નિજ પાઠ અધ્યયનમાં છે મગ્ન હંમેશના. ૫

વળી,

જેનાં ગાત્ર શિથિલમાં કરચલી વધો વહેતાં પડી,
જેને ટેકણ-દંડ તે ચરણ છે ત્રીજો ખરી સ્હાયમાં;
જેણે શિષ્ય ખભે પ્રંજી થથરતા હસ્તો મૂકયા પ્રેમથી,
તેઓ વૃદ્ધ ગજેન્દ્ર શી ધીમી ધીમી ચાલે ભૂમિ કાપતા. ૬

પ્રથમ દ્વિતીય:—અરે ઓ માણવકો ! ઓ માણવકો ! યજ્ઞ પછીનું અવભૃથસ્નાન થયાં પહેલાં વેદીનો અગ્નિ શાંત પાડશો મા.

તૃતીય:—હો હો. એણે તો હોલવી નાંખ્યોયે ખરો.

પ્રથમ:—અરેરે ! છટ્ ! એણે નાદાની બતાવી કની ? જોતો ખરો—

(સ્રગ્ધરા)

આહીં દીસે સુનેરી-કરમય પૃથિવી યૂપજ્વાળા થકી આ,
પાસે સાંખે ન એવો દ્વિજસમ અગનિ શૂદ્ર શા કોયલાને:

વેદીની ઉષ્ણતાથી ભૂમિ બળી ગઇને દર્ભના હાલ તેવા,
ધૂમાડો હરિત જેવો ગગન ચઢી જઇ જાય જાણે તળાવે ! ૭

ખરેખર ! આશ્ચર્યજનક છે આ યજ્ઞની વિભૂતિ.

દ્વિતીય:—હાસ્તો. અહીં વળી કોઇ માણસને

(અનુષ્ટુભ્)

જ્ઞાતિદોષ થતાં જેમ જ્ઞાતિભ્રષ્ટ કરે બધા,
તેમ આ અગ્નિની બહીકે છાંટે છે અગ્નિ બ્રાહ્મણો ! ૮

તૃતીય:—અને અહીં તો જેમ,

(અનુષ્ટુભ્)

પુત્રના મૃત્યુથી માતા બાલ-સ્નેહે ઝુરે ત્યમ,
શકટી ઘી ભરેલી આ બળે છે જલ છાંટતાં. ૯

પ્રથમ:—આપે સત્યજ કહ્યું, હાં. કારણકે આ પાવક—

(શાર્દૂલ)

જે આ છત્રપતિ તણી શકટીને તૈયાર છે બાળવા,
(તે) અગ્નિ, દર્ભ ખૂંટયેજ, વામનસમો, ધીમે પ્રકાશે રૂપો;
ઉશ્કેર્યો પવને, બધી ઉંચી ગઇ જ્વાળા ફરી વ્યોમમાં,
(અને) કુંડાળાં ભટકા તણાં કરી કરી જાણે દોરે સૂર્ય શો. ૧૦

દ્વિતીય:—અરે પણ આ તરફ તો જુઓ—

(ઇંદ્રવજ્રા)

આત્મા જતાં જેમ શરીરમાંથી
ઇંદ્રિય પાંચે નીકળી પડે છે;

તેવાજ પેલા તરૂ મૂળમાંથી,
નાસે બીધેલા ઝટ પાંચ સર્પો ! ૧૧

તૃતીય:—તેમ વળી આ પણ જોતા જાઓ—

(અનુષ્ટુભ્)

મૃત દેહ ત્યજી જેમ પ્રાણ સર્વે ઉડી જતા,
(તેમ) બળતા તે તરૂમાંથી પંખી પેલાં ઉડી ગયાં ! ૧૨

પ્રથમ:—સત્યજ છે કે—

(અનુષ્ટુભ્)

કુપુત્ર એકથી જેમ વંશ આખા બળી રહે,
તેમ સુક્કાં તરૂ એકે ખીલેલાં વનની સ્થિતિ. ૧૩

વળી.

(ઉપજાતિ)

અરણ્યનાં સૌ તરૂ છોડવાને,
નિરાંતથી અન્ન સમાં ઉડાવી
અગ્નિ હવે આ નદી સ્નાન માટે,
ચાલ્યો ધીમે સૌ કુશ માર્ગ બાળી. ૧૪

દ્વિતીય:—અને આ—

(શિખરિણી)

ગયા વૃક્ષે વૃક્ષે જ્વલન ભડકાઓ કુશ દહી,
બફાયાં કેળોનાં ફળ ધબ દઇ પૃથ્વી પડતાં;

મધુપૂડા વાળો સમૂળ બળતાં તાડજ જ્હણે,
પડ્યો શું કુહાડો પ્રલયક મહાકાળજ તણો ! ૧૫

તૃતીય:—ઘણી સુંદર ઉપમા !...જ્હણે તો જુઓ: સત્પુરૂષના ક્રોધની પેઠે હૃતાગ્નિ કેવો શાંત થયો તે. ખરેખર, ગમે તેવો દાનવીર હોય તો પણ—

(અનુષ્ટુભ)

ખૂટતાં દ્રવ્ય તેનીયે દાનશક્તિ નહિ રહે,
તેમ આ કાષ્ઠ ખૂટ્યાંથી અગ્નિજ્વાળા શમી ગઇ. ૧૬

પ્રથમ:—પણ જુઓની. એ કાંઈ સંતાપ પામે છે ! એક પાસથી,

(અનુષ્ટુભ)

યજ્ઞનાં ખાઇ સાહિત્યો દર્ભ ઇત્યાદિ વહ્નિએ,
વ્યસની માનવી પેરે ક્ષીણ રૂપ ધરી લીધું. ૧૭

દ્વિતીય:—અલ્યા ભાઈ, પેલો પલાશ વૃક્ષ તો જુઓ—

(ઇંદ્રવજ્રા)

નીચો વળેલો નદી-તીર ઉભો,
વાયુ બળે ધ્રૂજતો શાખ વાળો;
બળી મુએલાં તરૂની ક્રિયા તે,
કરી રહ્યો આચમનો લઇને.

તૃતીય:—ત્યારે આવોને આપણે પણ આચમન લઇએ.

પ્રથમ / દ્વિતીય:—હા, ચાલો.

(પાસે જઈ આચમન લે છે.)

પ્રથમ:—(નેપથ્ય તરફ જોઈ) અરે ! મહાન્ રાજમંડળથી અનુસરાતા કુરુરાજ દુર્યોધન ત્તેજ ભીષ્મ દ્રોણાચાર્ય સહિત આ તરફ આવતા જણાય છે. અને આ નગરજનો, પોતાને પાંડવો પ્રિય હોવાથી, છત્રપતિને આશિષ આપતાં—

(વસંત)

"યશો કરો વિજય કેરી ધ્વજ ઉડાવો
રોપ ત્યજી સ્વજન પ્રેમ-દયાથી ન્યાળો;"
એવાં કહી કહી ઘણાં મધુરાં સુવાક્યો,
જે પક્ષ પાંડવ તણો કરતા સમગ્ર. ૧૯

તૃતીય:—તો આવો. આપણે પણ મહાન્ કુરુરાજને અભિનંદન આપીએ.

પ્રથમ, દ્વિતીય:—હા, ચાલો.

સર્વ:—(જતાં જતાં) જયજયકાર થાઓ છત્રપતિનો !

(સર્વ જાય છે.)

વિષ્કંભક પૂર્ણ.

(ભીષ્મ દ્રોણુ વાતો કરતા પ્રવેશે છે.)

દ્રોણુ:—ખરેખર, આવી રીતે ધર્મનું અવલંબન કરીને દુર્યોધને જાણે મારા ઉપરજ અનુગ્રહ કર્યો છે; કારણકે શિષ્યનાં સર્વ કાર્યનો આધાર ગુરૂ ઉપરજ છે—

(ઇંદ્રવજ્રા)

બંધુ ત્યજીને ત્યજી આપ્ત સ્નેહી,
લાગે ગુરૂને સહુ શિષ્ય હોંશે:
(કારણ કે,) માતા પિતા તો દઇ મુક્ત થાતા,
સંતાનને શૈશવમાં ગુરૂને. ૨૦

ભીષ્મ—ઉત્તમ કર્યું આપે. વળી આ દુર્યોધન, જે—

(વંશસ્થ)

વિભાગ પાંડુ સુત દ્રવ્યનો લઇ,
લડી લડીને અપકીર્તિમાં ડૂબ્યો;
દીસે અનુષ્ઠાનથી યજ્ઞનાં હવે,
રૂપેજ જાણે રતિનાથના સમો! ૨૧

(ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ તથા શકુનિ પ્રવેશે છે.)

દુર્યોધન:—(પ્રવેશતાં)

(શિખરિણી)

ખીલી આત્મશ્રદ્ધા વડીલ સહુ સંતુષ્ટજ થયા,
જગત્ રે' વિશ્વાસે ગુણ વધી અકીર્તિ દૂર થઇ;

'પિતૃ પામે મુક્તિ', જુઠું જ કદી હોયે વચન એ,
તથાપિ ના આદ્યે અર્ધુંજ ફલતું સ્વર્ગ બહુધા. ૨૨

કર્ણ:—વયસ્ય દુર્યોધન, તેં તો ન્યાયે આવી ચઢેલું કાર્ય ન્યાયથીજ પૂર્ણ કર્યું છે; શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને શાસ્ત્રવિધિયેજ બજાવ્યો છે. કારણકે,

(શાલિની)

ક્ષત્રિયોનું દ્રવ્ય તો બાણમાં છે,
ક્ષત્રિ' માટે વારસો નાજ શોભે;
(અને તેથીજ) વિપ્રોત્સંગે દ્રવ્ય દેઇ બધુંયે,
ક્ષત્રિયે તો પુત્રને આપ દેવું. ૨૩

શકુનિ:—બરોબ્બર કહ્યું હાં. ગંગાજીમાં સ્નાન કરતાં કરતાં પોતાનાં પાપ ધોવાયાં એટલે હવે કર્ણરાજ કેવું ટચોટચનું બોલે છે!

કર્ણ:—આપ ગમે તેમ કહો, મામા, પણ—

(ઇંદ્રવજ્રા)

ઇક્ષ્વાકુ, શર્યાતિ. યયાતિ, રામ,
માન્ધાતૃ, નાભાગ, નૃગામ્બરીષ—
એ સર્વ ભૂપો મૃતદેહ તોયે,
યજ્ઞ પ્રભાવે હજુયે જીવે છે. ૨૪

(ત્રણે ભીષ્મ દ્રોણ પાસે આવે છે.)

ભીષ્મ દ્રોણ:—વત્સ દુર્યોધન, યજ્ઞની સમાપ્તિ પર અમે તને અભિનંદન આપીએ છીએ.

દુર્યોધન:—(નમન કરતાં) અનુગ્રહ થયો. આચાર્ય, વંદન કરૂં છું.

દ્રોણ:—શું શું ? વંદન ? હંહં પણ ને તો ક્રમભંગ થયો.

દુર્યોધન:—કેમ ?

દ્રોણ:—તો જોને. આ ઉભા—

(અનુષ્ટુભ)

દેવતા માનવી રૂપે જ્હેલાં તે ભીષ્મને નમ,
ત્યજી તેને મને વંદે તે નક્કી અનુચિત છે. ૨૫

ભીષ્મ:—ના. ના. આચાર્ય આપ એમ બોલશો નહિ. કારણકે અનેક રીતે હું આપથી કનિષ્ઠ છું. જુઓ—

(વંશસ્થ)

જન્મેલ કુંતો: તમ તો સ્વયંભુ છો.
જાનું હું શસ્ત્રે: ધરી ખેલતા તમો:
હું ક્ષત્રિ ને આપજ બ્રહ્મતેજ છો.
હું શિષ્ય, ને આપ ગુરૂ મહાન છો. ૨૬

દ્રોણ:—(હસતાં) હંહં ! મહાન્ પુરૂષો પોતાની સ્તુતિ થવા દેતા નથી. ઠીક ભાઇ, આવ ત્યારે પ્રથમ મને વંદન કર. (દુર્યોધન નમન કરે છે.) સુખી થાઓ. પુત્ર, આવીજ રીતે યજ્ઞનાં અવભૃથ સ્નાન કરીનેજ તું દિગ્વિજયનો શ્રમ ઉતારજે.

દુર્યોધન:—અનુગ્રહ થયો. પિતામહ, નમન કરૂં છું.

ભીષ્મ:—આવ આવ, પૌત્ર, સુખી થજે અને આજ પ્રમાણે ધીમે ધીમે તારી બુદ્ધિ શાંત થાઓ.

દુર્યોધનઃ—ઉપકાર થયો. મામા વંદન કરૂં છું.

શકુનિઃ—(પીઠ થાબડી) શાબાશ, ભાણા. હું તો આશિષ આપું છું કે આવીજ રીતે હંમેશાં—

(અનુષ્ટુભ્)

દક્ષિણા દેઇ વિપ્રોને યજ્ઞ રાજસૂય કરે,
નૃપતિ સર્વ જીતીને; જરાસંધે કર્યું ત્યમ. ૨૭

દ્રોણઃ—(સાશ્ચર્ય સ્વગત) વાહરે ! આ શકુનિ તો કંઇ બહુ લડાકુ જણાય છે ને ! જોને, આશિર્વચનમાં પણ તે લડવાનુંજ શિખવે છે !

દુર્યોધનઃ—વયસ્ય કર્ણ, ગુરૂજનને પ્રણામ તો થયા. હવે તું એ ક્રમ પ્રમાણે મિત્રની વિસ્રંભ વાર્તાનો વિનોદ અનુભવ.

કર્ણઃ—હું તો મિત્ર, એટલુંજ કહીશ—

(ઉપજાતિ)

વ્રતોથી છે ગાત્ર સુકાયું તારૂં,
(તો) શકીશ આલિંગન ભાર ઝાલી ?
વિના પૂછ્યે હિંમત ના કરૂં હું;
(કારણ કે) રાજર્ષિ ધીરાં વચનોજ તારાં. ૨૮

દુર્યોધનઃ—તને જેમ રૂચે તેમ તું કહે.

(રાજાઓ આવે છે.)

દ્રોણઃ—પુત્ર દુર્યોધન, આ મહેંદ્રના પ્રિય ભીષ્મક તારી સંભાવના કરે છે.

દુર્યોધન:—(ભીષ્મકને) અનુગ્રહ થયો આર્યનો.

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, આ દક્ષિણ સરહદની ભૂગળો જેવા રાજા ભૂરિશ્રવા તને અભિનંદે છે.

દુર્યોધન:—(ભૂરિશ્રવાને) પધારો આર્ય.

દ્રોણ:—વત્સ, આ તારા યજ્ઞની પ્રશંસા કરતા વાસુભદ્રે મોકલેલો અભિમન્યુ તને અભિનંદન......

શકુનિ:—અરે પણ દુર્યોધન, આમ તો જો. આ જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ તને નમન કરે છે.

દ્રોણ:—(શકુનિને ઉદ્દેશી સ્વગત) જો લુચ્ચાની અદેખાઇ !

દુર્યોધન:—(સહદેવને) આવ આવ. વત્સ, પિતાના જેવો પરાક્રમી થજે.

સર્વ રાજાઓ:—અમે સર્વ આપની સંભાવના કરીએ છીએ.

દુર્યોધન:—અનુગ્રહ થયો આપ સર્વનો...હાં. પણ સર્વ આવ્યા છતાં રાજા વિરાટ કેમ દેખાતા નથી ?

શકુનિ:—તેને માટે મેં દૂત મોકલેલોજ છે. માર્ગમાંજ હશે તે.

દુર્યોધન:—ઠીક. ત્યારે આચાર્ય, મારા યજ્ઞના તેમજ ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય, આપ દક્ષિણા માગો.

દ્રોણ:—(વિચારમાં પડી) શું ? દક્ષિણા ? હાં. તેનેજ માટે તો હું મહા વિચાર કરું છું અને—અને અચકાઉં છું......

સર્વ:—શું આચાર્યને પણ સંકોચ હોય ખરો ?

ભીષ્મ:—અરે ! સંકોચ થવાનું કારણ શું હોય ? આપે તો અનેક વાર—

(શાલિની)

યજ્ઞો યોજી સોમનાં પાન કીધાં,
કીર્તિ પામ્યા ભોગવો છત્ર છાયા;
(તો બોલો,) શું છે એવું ? દ્રવ્ય ? કુલ ? કે વિશેષ ?
જેમાં ક્ષત્રાચાર્યને ન્યૂનતા છે. ૨૯

દુર્યોધનઃ—(અત્યંત નમ્રતાથી) આજ્ઞા કરો, આચાર્ય આપને માટે હું શું કરૂં ?

દ્રોણ:—વત્સ, શાંત થા. કહું છું. (વિચાર કરે છે.)

દુર્યોધન:—આપ શાનો વિચાર કરો છો ? આપ એમ માનશો નહિ કે હું કોઈ પણ વસ્તુ લાવી આપવાની ના કહીશ. આપ ભૂલશો નહિ કે—

(વસંત)

હું પ્રાણથી પ્રિય, વળી શિખવેલ આપે,
શસ્ત્રે ગણાઉં અતિ સાહસી હું જ તેવો;
(તો,) સંકોચ છોડી કહો હો શું ચહો જ આપ,
હાથે ચઢ્યે મુજ ગદા જગ આપનું છે. ૩૦

દ્રોણ:—વત્સ, બોલવા જાઉં છું, પરંતુ નેત્રમાં આંસુ ઉભરાય છે અને અશ્રુવેગ કંઠને રૂંધે છે.

સર્વ:—હેં હેં ? આચાર્ય પણ રૂદન કરે છે ?

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, ત્યારે તો તારો પરિશ્રમ—તારો યજ્ઞ—નિષ્ફળ ગયો સમજવો.

દુર્યોધનઃ—અરે કોઇ છે કે?

(એક અનુચર આવે છે.)

અનુચરઃ—આજ્ઞા મહારાજ.

દુર્યોધનઃ—જલ લાવ.

અનુચરઃ—જેવી આજ્ઞા. (નમન કરી જાય છે. જલ લઇ આવીને) આ રહ્યું જલ, અન્નદાતા.

દુર્યોધનઃ—(કળશ લઈ) આચાર્ય, અશ્રુપાતથી ઉચ્છિષ્ટ થયેલાં આપનાં મુખને આ જળથી શુદ્ધ કરો.

દ્રોણઃ—મારૂં મુખ ઉચ્છિષ્ટ થયું છે?...તે ભલે થયું. માત્ર મારી માંગણીને તું પૂર્ણ કરશે તો એ એની મેળે શુદ્ધ થશે.

દુર્યોધનઃ—(સ્વગત) અરેરે! ધિક્કાર છે મને કે કોઇ મારો વિશ્વાસ કરતું નથી. (પ્રકાશ) આચાર્ય,

(ઉપજાતિ)

વિચારીને તે મુજ પૂર્વ વૃત્તિ,
ન દઇશ એવો ભય આપ ધારો;
(ના,) સંકલ્પ-વારિ ગ્રહવા ધરી દ્યો,
ટંકાયલો તીરથી હસ્ત લાંબો. ૩૧

(એમ કહી સંકલ્પ માટે પાણી આપવા માંડે છે.)

દ્રોણઃ—બસ, બસ, હવે મારી ખાત્રી થઇ. પુત્ર દુર્યોધન, તું સંકલ્પ કરે છે તો સાંભળ મારી દક્ષિણા; જેની—

(ઇંદ્રવજ્રા)

વર્ષો વીત્યે બાર ગતિ ન દીઠી,
નિરાશ્રયી જે ભમતા અદીઠા;
તે પાંડવોનો દઇ દે વિભાગ,
એ મારી ભિક્ષા ત્યમ દક્ષિણા છે. ૩૨

શકુનિ:—(સ્વગત) ઓ બાપરે ! જોઇ એની દક્ષિણા !...(પ્રકાશ) અરે પણ ગુરૂજી આ શું કરો છો ? તમે—

(અનુષ્ટુભ્)

યુક્તિથી રાખી વિશ્વાસે, શિષ્યને ધર્મ નામમાં;
અચિંત્યું આમ બોલીને ઘટે શું દેવી વંચના ? ૩૩

દ્રોણ:—(સક્રોધ) શું ! હું ધર્મવંચના કરૂં છું ! અરે ઓ ગાંધાર દેશની વિચિત્રતાપૂર્ણ શકુનિ. જાતે અનાર્ય હોવાથીજ તું સર્વ જનને અનાર્યવત્ લેખે છે. અરેરે !

(અનુષ્ટુભ્)

ભાઇને ભાગ દેવો તે વંચના શું હશે અલ્યા ?
રૂડું શું ? યાચતા તે, કે બળાત્કારે હરેજ તે ? ૩૪

સર્વ:—(એકદમ) શું શું ? બળાત્કારે હરે ?

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, યાદ રાખજે કે હજુ યજ્ઞનું અવભૃથ સ્નાન તેં હમણાંજ પૂર્ણ કર્યું છે. (બાજુ) મારી સલાહ માનતો હોય તો ભાઈ, આ મિત્ર દેખાતા શત્રુ શકુનિનું કહ્યું સાંભળીશજ નહિ. તમો ભાઇઓ વચ્ચે વિરોધ કરાવનાર એજ છે. વળી આજે—

(વસંત)

પાંડુ-સુતો સકળ દ્રૌપદી દેવી સાથે,
જે ઘોર જંગલ મહીં દુઃખથી ભમે છે;
(વળી) આજે પરસ્પર તમે કલહે મચ્યા છો,
તે પાપ દુષ્ટ શકુનિ તણું સર્વ જાણ. ૩૫

દુર્યોધન:—તે સર્વ ખરું હશે...પરંતુ આચાર્ય, એક વાત હું પૂછવા ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—બોલને.

દુર્યોધન:—આપ કહો છો કે 'પાંડવો બળાત્કાર કરે'; તો તે દિવસે જ્યારે ભરસભામાં અમે દ્રૌપદીના કેશ ઝાલી તેનું અપમાન કર્યું, ત્યારે, જો તેઓ બળાત્કાર કરવાને સમર્થ હતા તો, શા માટે કાયર પેઠે માત્ર રોષ ચઢાવીનેજ બેઠા?

દ્રોણ:—એ વિષયમાં તો, તમે જેને ધર્મને નામે છેતરી બંધનમાં લીધા હતા તે, યુધિષ્ઠિરનો જ વાંક છે. નહિ તો—

(ગીતિકા)

વાર્યો ન હોતે ભીમને જો, સભા-સ્તંભ ઉખેડતાં;
તો આજ આ શકુનિ મુખે સુણતે નહિ કદી બોલ આ! ૩૬

ભીષ્મ:—શી વાત માંડી હતી, અને શી વાત પર આવ્યા! આચાર્ય, હવે કૃપા કરી મુખ્ય વાત પર આવો અને કાર્ય સમાપ્ત કરો. કલહ કરવાની શી જરૂર છે?

દ્રોણ:—કાર્ય કથળ્યું છે. તો ભલે કલહ થાય હવે.

ભીષ્મ:—જેવી આપની ઇચ્છા...(દુર્યોધનને) પૌત્ર દુર્યોધન, જરા વિચાર કર કે પાંડવો તો—

(વસંત)

છે નમ્ર, ને વળી નિરાશ્રિત છે બનેલા,
યાચે જરા તુજ કને. નહિ ગર્વ રાખે;
તું જ્યેષ્ઠ બંધુ. વળી તે તુજને ચહે છે,
(તો) તેને વને શું ક્રૂર થૈ મરવાજ દેશે? ૨૭

શકુનિ:—(બાજુ) હા. હા. મરવા દઇશું. મરવા દઇશું.

કર્ણ:—(નમ્રતાથી) હવે આચાર્ય, ક્રોધને શાંત કરો. આપ જાણોજ છોને, કે દુર્યોધન તો રાજા છે. અને રાજા તો—

(માલિની)

કટુ હિતમય તોયે વેણ સાંખી શકે ના,
પર સ્તુતિ સ્વસમીપે ચાલતી સાંભળે ના;
(માટેજ) અવસિત થયલું આ શિષ્યનું કાર્ય રહેશો,
ગજ સમ સમજાવી હાંકવા રાયને તો. ૨૮

દ્રોણ:—વત્સ કર્ણ, રાજગુણ એવા છે, તો બ્રહ્મતેજ પણ અપાર છે. છતાંયે તેં મને ચેતવ્યો છે તો ઠીક. તું કહે છે તે રસ્તો હું લઇશ...પુત્ર દુર્યોધન, હું તારો આચાર્ય તો ખરો ને?

ભીષ્મ:—હં હવે બરાબર માર્ગ પર આવ્યા. દુર્વિનીત જનોનું ઔષધ તો સાંત્વનાજ છે.

દુર્યોધન:—મારા એકલાનાજ કેમ ? મારાં આખાં કુલના આચાર્ય છો.

દ્રોણ:—એ તેં ઠીક કર્યું. ત્યારે સાંભળ—

(વસંત)

હું વંચના કદી કરૂં તુજ કાર્યમાં તો,
તારે ન દોષ, ઉલટો અતિ લાભ તેમાં;
(કારણ કે,) ભેદો પરસ્પર મહાકુલમાં પડેલા,
ધર્માધિકારી જનના વચનેજ ભાંગે. ૩૯

દુર્યોધન:—આપ કહો છો તે સત્ય છે: પરંતુ એ વિષયમાં હું જરા મંત્રણા કરવા ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—પુત્ર, કોની સાથે મંત્રણા કરવા ઇચ્છે છે ? બોલ,

(વસંત)

શું ભીષ્મ કે કૃપથી, કર્ણથી મંત્ર ધાર ?
સિંધેશ કે શું મમ પુત્રની સાથ ઇચ્છે ?
માતા પિતાની શિખ કે શું વિદુરજીની ?

દુર્યોધન:—ઇચ્છું જરા શકુનિ કેરી સલાહ માત્ર. ૪૦

દ્રોણ:—હેં ? શકુનિની સલાહ ! ત્યારે તો પહોંચી રહી વાત !

દુર્યોધન:—મામા, આમ આવો. વયસ્ય કર્ણ, આમ આવ જરા.

દ્રોણ:—(થોડીવાર વિચાર કરી સ્વગત) લાવ ત્યારે એમજ કરી જોઉં. (પ્રકાશ) ભાઇ શકુનિ, આમ આવો તો.

શકુનિ:—લ્યો હું તો આ આવ્યો.

(પાસે જાય છે.)

દ્રોણ:—(ધીમેથી સમજાવીને) જો ભાઇ શકુનિ, હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું તેથી કાંઈ ગમે તેમ બોલાઇ ગયું હોય તે ધ્યાનમાં ન લેતાં જેમ તેમ કરીને કાંઈ માંડવાળ અને સંપ થાય તેમ કરાવી આપજે હોં.

ભીષ્મ:—(સ્વગત) અહા, ભલા અને ભૂંડા વચ્ચે કેટલો ભેદ હોય છે ! એક તરફથી—

(અનુષ્ટુભ્)

શિષ્યના પ્રેમથી પોતે ગુરુ યાચે શકુનિને:
તોય ના મૂકશે પાપી પોતાની કૂડ વક્રતા ! ૪૧

શકુનિ:—(દ્રોણને) હાં હાં. તેની તમે ચિંતા કરશો નહિ...(એમ કહી દુર્યોધન પાસે જતાં) જોયો આ ગુરુજી કેવો શઠ છે ! પોતાનું કામ કાઢી લેવા મને કેવો પટાવે છે ! પણ ખબર નથી કે શકુનિ સાથે કામ છે !

(એમ કહી દુર્યોધન કર્ણની પાસે જાય છે. ત્રણે મંત્રણા કરે છે.)

દુર્યોધન:—બોલો મામા, હવે પાંડવોને રાજ્યનો હિસ્સો દેવા વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે ?

શકુનિ:—(હાથનો છણકો કરી) એક કકડી પણ દેવું નહિ. એજ મારો તો અભિપ્રાય.

દુર્યોધન:—મામા, થોડું તો આપવું જોઇએ હોં.

શકુનિ:—(મોં ચઢાવી) આપવું છે તો સામટુંજ આપી દો. અમને

શાનો પૂછે છે? ફેંકી મૂકને બધુંજ. (આંખો કાઢી) જોઓઓ...

દુર્યોધન:—વયસ્ય અંગરાજ, તું કેમ કાંઇ બોલતો નથી?

કર્ણ:—હું શું બોલું?...અથવા મારે બોલવાનું રહ્યું છેજ શું? જોને,

(વંશસ્થ)

સહભ્રાતૃતા તેમજ બંધુસ્નેહ તો
દાબ્યો શ્રીરામે. હું શું બોલું તે વિષે?
(પણ) ક્ષમા-ક્ષમત્વે તુજ વેણ મોટું, ને—
સંગ્રામ કાળે અમ સહાયકો થશું. ૪૨

બીજું અમે શું કરી શકીએ?

દુર્યોધન:—તું તો છૂટીજ પડે છે...ઠીક, ત્યારે મામા, એકાદ એવો પ્રદેશ શોધી કહાડોને કે જ્યાં મોટા શત્રુઓ ઉભા થાય અને અન્નનો દાણો પણ પાકે નહિ! તે આપણે પાંડવોને આપીએ.

શકુનિ:—પણ ભાણા, એ તો નિશ્ચય માનજે કે—

(ગીતિકા)

નહિ દેશ કો જગમાં હશે જ્યાં પાર્થને કો છેતરે!
(અને) બળતાં રણેયે તૃણ થશે, જો ત્યાં યુધિષ્ઠિર જઇ વસે!! ૪૩

તો પછી કયો દેશ આપવો?

દુર્યોધન:—તે ખરૂં હશે. પરંતુ મામા, મારે તો આટલુંજ જોઇએ છે કે—

(માલિની)

ગુરૂ-કર મહીં આપ્યું વારિ સંકલ્પનું મેં,
દીઠું વડીલ સહુએ તે ગણાશે પ્રમાણ;
(માટે તે) જલ કદી ખરૂં થાયે જૂઠ કે વંચનાથી,
તદપિ કરવું ને ના. એજ છે માત્ર ઇચ્છા. ૪૪

શકુનિ:—ત્યારે ગમે તેમ કરી તારે પ્રતિજ્ઞામાંથી છૂટવું છે, એમજ કહેની ?

દુર્યોધન:—હા હા. એમજ, બીજું શું ?

શકુનિ:—ત્યારે તો બ્હીએ છે શાનો ? ગભરાય છે શાનો ? (હાથ પકડી ખેંચતાં) ચાલને મારી સાથે.

(એમ કહી શકુનિ દુર્યોધન તથા કર્ણને દ્રોણ-ભીષ્મની પાસે લાવે છે.)

શકુનિ:—અહો આચાર્ય ! આ છત્રપતિ વિજ્ઞાપના કરવા ઇચ્છે છે.

દ્રોણ:—ગાંધારરાજ, બોલો શું છે ?

શકુનિ:—એ તો કહે છે કે જો **પંચરાત્રિ**માંજ આપ પાંડવોની ભાળ લાવો તો અમારે તેમનું રાજ્ય તેમને આપવું...

દ્રોણ:—(સક્રોધ) અહંહંહં...

(વસંત)

જેને તમે વધુ દુ:ખી કરવાનું ધારી,
ખોળ્યા અતિ વરસ દ્વાદશ વ્યર્થ યત્ને;
"તે પંચરાત્ર મહીં પાંડવ શોધી કાઢો !"

ધિક્કાર છે ! અલ્યા, સ્પષ્ટજ કહી દેને કે—

"બ્હાનું કરી નથીજ આપવું રાજ્ય મારે." ૪૫

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, જોજે ધર્મની ક્રિયામાં છળ ન જોઇએ. હજુ તારો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો નથી. આવાં છળથી તો અમે પણ ખિન્ન થઇશું. પૌત્ર, તારે તો પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવીજ જોઇએ. માટે—

(ઇંદ્રવજ્રા)

"તો આજ કે વર્ષ સહસ્ત્ર કેડે,
આવે કને તોય દઇશ ભાગ,"
એવું કહી સત્ય કરો પ્રતિજ્ઞા;
(કારણ કે) કુરૂપ્રતિજ્ઞા નહિ નષ્ટ થાય. ૪૬

દુર્યોધન:—પૂજ્ય પિતામહ, હું પણ તેજ વિચારમાં છું.

શકુનિ:—(સ્વગત) વળી પાછો ફરી જવાનો કે શું !

દ્રોણ:—(સ્વગત) મને લાગે છે કે **પંચરાત્ર**ની શરત મારે કબૂલવીજ પડશે. અને તેથીજ— ।

(આર્યા)

ઓળંગી સાગરને મારૂતિએ જ્યમ દીઠીજ વૈદેહી,
ત્યમ મુજ વૃત્તિ આજે પાંડવ માટે ફરી ફરી ઉડતી ! ૪૭

(એક અનુચર પ્રવેશે છે.)

અનુચર:—(નમન કરી) જયજયકાર મહારાજનો ! વિરાટનગરથી દૂત પાછો આવ્યો છે.

સર્વ:—તેને તરતજ અહીં પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:—જેવી આજ્ઞા.

(અનુચર જાય છે. દૂત આવે છે.)

દૂત:—જય મહારાજાધિરાજ !

(નમન કરી દૂર ઉભો રહે છે.)

ભીષ્મ:—કેમ વિરાટેશ્વર આવ્યા કે નહિ ?

દૂત:—પિતામહ, તેઓ શોકને લીધે આવ્યા નથી. કારણકે તેમના સાળા કીચક, જે સો ભાઇઓ હતા તે સર્વનો એક સાથે નાશ થયો......

સર્વ:—હેં હેં ? કેવી રીતે ?

દૂત:—અન્નદાતા, મને આ પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો હતો—

(અનુષ્ટુભ)

રાત્રિમાં છદ્મ-વેશીએ બાહુ-માત્રથી છેદીઆં;
પ્રતીતિ થાય છે તેથી અશસ્ત્રધારીએ હણ્યા ! ૪૮

સર્વ:—(આશ્ચર્યથી) હેં ! હેં !

(દુર્યોધન અને શકુનિ આ વાત માનતા ન હોય એમ પરસ્પર વાતો કરે છે.)

ભીષ્મ:—(કંઇક વિચાર કરી આનંદથી) શું ત્યારે ખરેખર તે અશસ્ત્ર વધ હતો કે ?

દૂત:—હા, કૃપાનાથ.

ભીષ્મ:—(ધીમેથી દ્રોણને) ત્યારે તો આચાર્ય, કબુલ રાખો એ શરત **પંચરાત્ર**ની.

દ્રોણ:—(કુતૂહલથી) કેમ ?

ભીષ્મ:—(સહર્ષ)

(અનુષ્ટુભ્)

લીલા એ ભીમની જાણો નહિ કો વીર તે વિના;
રોષ સૌ કૌરવોનો તે કાઢયો આ ભાઇ સૌ પરે. ૪૯

દ્રોણ:—હં. પણ આપે તે કેમ જાણ્યું ?

ભીષ્મ:—અહો ! એટલું પણ અમે નહિ જાણીએ ! આચાર્ય.

(અનુષ્ટુભ્)

ખેલતા જે નદી તીરે બાલ હસ્તી મદે ભર્યા;
શું તેના દંતભોગોને વૃદ્ધ હસ્તી ન પારખે. ? ૫૦

દ્રોણ:—ધન્ય છે આપની બુદ્ધિને ! ત્યારે તો આપણી શરત સિદ્ધજ થઇ માનો......(પ્રકાશ) વત્સ દુર્યોધન, તું માત્ર **પંચરાત્ર**નીજ શરત કરે છેને ?

દુર્યોધન:—હાસ્તો.

દ્રોણ:—મારે તે શરત કબુલ છે...અરે યજ્ઞ સમારંભમાં પધારેલા રાજાઓ, આપ સાંભળો. અહીં આ છત્રપતિ કુરૂરાજ દુર્યોધન, તેમજ તેના મામા ગાંધારરાજ શકુનિ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કબુલ કરે છે કે, જો અમે **પાંચ રાત્રિમાં** પાંડવોની ભાળ કાઢી આપીએ તો તેમણે તેને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપી દેવો. (દુર્યોધનને) કેમ ખરૂંને ?

દુર્યોધન:—હા, ખુશીથી.

દ્રોણ:—તોયે બે ત્રણ વાર એનો વિચાર કરી જોજે.

દુર્યોધન:—ઠીક, હું કબુલ કરૂં છું. (મામા પ્રતિ જોય છે.)

શકુનિ:—(બાજુ) સમય આવ્યે જોઈ લઈશું.

દ્રોણ:—કેમ પિતામહ, બરાબર છેને ?

ભીષ્મ:—હાસ્તો. (સ્વગત) ખરેખર—

(અનુષ્ટુભ્)

હર્ષની રેલથી આજે ધૈર્ય ખોયું ગુરૂજીએ:
(પણ) ઠગે છે દુષ્ટ રાજા આ, એવી શંકા રહે મને! ૫૨

(પ્રકાશ) પૌત્ર દુર્યોધન, વિરાટ રાજાની સાથે આપણે એક ગુપ્ત વૈર તો છેજ. અને વળી આ વખતે બહાનું કાઢીને યજ્ઞમાં ન આવી એણે આપણાં કુલનું અપમાન કર્યું છે. તો મારો એવો અભિપ્રાય છે કે એની ગાયોનું હરણ કરવું.

દુર્યોધન:—મારો પણ એવોજ વિચાર છે: કારણકે સો ભાઈઓનો એકજ માણસે શસ્ત્ર વિના વધ કર્યો એ તો બીલકુલ અશ્રદ્ધેય છે. કેમ મામા ?

શકુનિ:—(ડોકું ધુણાવી) એમાં શો શક ?

દ્રોણ:—(બાજુ પિતામહને) આપે આ ગોગ્રહણનું ઠીક સૂચવ્યું, હો!

ભીષ્મ:—અરે, આપ જોજો તો ખરા ! રથ દોડશે ત્યારે—

(અનુષ્ટુભ્)

સૂણતાં ઘોર ચક્રોનો ક્રોધશે વીર પાંડવો;
હરાતી ધેનુની રક્ષા માટે તે પ્રાણ આપશે. ૫૨

(સેનાપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

સેનાપતિઃ—છત્રપતિ, નગર પ્રતિગમન માટે સર્વ યોદ્ધા, રથો અને સાર્થવાહો તત્પર થઇ ઉભા છે.

દુર્યોધનઃ—

(અનુષ્ટુભ્)

એના એજ રથો વાળી વિરાટ નગરે વળો!
કરી અપમાનની શિક્ષા ગાય શીઘ્ર જઇ હરો! ૫૩

(સેનાપતિ જાય છે.)

હાશ! અત્યાર સુધી.

(અનુષ્ટુભ્)

યજ્ઞનાં કાર્યથી મારી ગદા શાંતિ ધરી રહી:
આજ તે રાક્ષસી રૂપે હાથ આવે ઘણા દિને. ૫૪

દ્રોણઃ—પુત્ર દુર્યોધન, આ યુદ્ધમાંજ અમે તારૂં પરાક્રમ જોઇશું.

દુર્યોધનઃ—જેવી આચાર્યની ઇચ્છા!

દ્રોણઃ—અને ગાંધારરાજ શકુનિ, આ ગોગ્રહણ યુદ્ધમાં તમારો રથ પહેલો—મોખરે—રાખવાનો છે હોં!

શકુનિઃ—(ઉશ્કેરાઇ જઇ) હા હા હા. ત્યારે તો ઓ સેવકો,

(શાર્દૂલ)

હસ્તી લાવી ખડા કરો પલકમાં,

દ્રોણ:-- ... ...લાવો ધનુષ્ માહરૂં,

કર્ણ:— જોડીને રથ વેગવાન હયથી સ્થાપો, અરે સેવકો!

ભીષ્મ:-- મારૂં ચિત્ત ઉડે વિરાટ નગરે દ્યો બાણ ભાથો મને,

સર્વ:— આજ્ઞા દ્યો અમને, પિતામહ, તમે શાંતિ ધરીને રહો! ૫૫

(સર્વ યુદ્ધ ચઢવા જાય છે.)

અંક પૂર્ણ

અંક બીજો.

પ્રવેશક

(એક વૃદ્ધ ગોવાળીઓ બબડતો પ્રવેશે છે.)

વૃદ્ધ:—મારી ગાયોનાં વાછડાં ઝીવતા રો'! બધી ગોવાલણીઓ હોભાગવંતી થાઓ. અમારો રાઝા મોટો ચક્કરપટી. છત્તરપટી, પરૂથવીપટી થાઓ. (હાથમાંથી ડાંગ ભોંય પર નાંખી) હાં હાં ભલે હંભાદ આઇવું. આઝે તો રાઝાઝીની વરહગાંઠનો દિવહ સે, તેથી તો ગઉદાણ આપહે. તો ભગવાન કરેને આખી દુનિયાની ગાયો અહીં આવી રો'! અને બધા ગોવાલીઆ ગોવાલણોને મઝા પડો! આપડ તો બાપુ હેવુંઝ માગીએ સીએ......અને તે બધાં ભેળાં થહે તેમાં આપડે તો વરદ્ધ વડીલ તરીકે જઇહું ખુસીથી!

(એટલામાં એક ઝાડ પર બેઠેલો કાગડો 'કા...કા' કરી બોલે છે. તે જોઇ,)

અરે પણ આ કાગડો કેમ આ હુક્કાં થડીઆં પર બેહી ઉગમણે ઝોઈ ઝોઈને કા...કા...કા:..કરી રડે સે? એતો અપહુકન ખરાબ! (ઘુંટણીએ બેસી જઈ) ઓ ભલા ભગવાન્ (હાથ જોડી) હાંતિ કરો! હાંતિ થાવ! ઓ ભગવાન્, અમે ને અમારી ગાયો હુખએ રો'! હારૂં કરઝો!......

લાવ ત્યારે હું વડીલ સું તો બધાં સોકરા સોકરીઓને

હાક મારી ભેળાં કરૂં. લ્યા ગોમિટરક, હો ગોમિટરક! આમ આવજે હો......

(એક છોકરો આવે છે.)

ગોમિત્રક:—કમ, મામા, હી આગના સે?

વૃદ્ધ:—(ઉભા થઇ) હાંતિ થાવ! હાંતિ થાવ! આપડી ગાયો ઝીવતી રો'. અલ્યા ગોમિટરક, આઝે રાઝાઝીનો ઝનમદિવહ. ને ગઉદાણુ અપાહે. તો ભગવાન કરેને રાઝાઝીની ગઉહાળામાં ગાયોનો ટોળો વદો! અને બદા ગોવાળીઆને મઝા પડો! ...માટે તુંયે બદાં ગોવાળીઆ ગોવાલણોને હાક મારી ભેળાં કર......

ગોમિત્રક:—(હાથ જોડી) હોવે મામા. (જરા ઘાંટો પાડી) અલી ગોરખણીઇઇઇ! એ ઘીપીંડીઆ...! ઓ સાંભીણી...! ઓ ગોદાદદ્ર! ઓ ભેંહદદ્ર! અરે માટલીદદ્ર! આવો આવો હૌ દોડતા.

(કેટલાંક છોકરા છોકરીઓ દોડી આવી ડોસાના પગમાં આળોટી પડે છે.)

સર્વ:—જેજે, મામા, જેજેજેજેએએએ......

વૃદ્ધ:—(બે હાથ ઉંચા કરી) હાંતિ થાવ! હાંતિ થાવ! આપડી ગાયો ઝીવતી રો'! મારાઝાદિરાઝ વિરાટનો આઝે ઝનમદિવહ સે. તે આપડે ગાયોનું દાણુ આપહે. માટે આઝે તમે હૌ આનંદ કરો ને મઝા કરો ને નાચો.

સર્વ:--(સહર્ષ) હેં ? હેં ?...બઉ હારૂ મામા. (એમ કહી ચપટી વગાડી નાચતાં) મઝા પડીરે મઝા પડી ! ઝનમદિવહની મઝા પડી ! (વગેરે બોલી કુદે છે ને બરાડે છે.)

વૃદ્ધ:--(તે જોઇને) હાબાહ ! હાબાહ ! વાવ્વાજી વાવ્વા ! ફક્કડ ! હાલો હું પણ નાચું. (પોતે પણ નાચે છે.)

સર્વ:--ઓ, ઓ ! ઉભા રો'. જુઓ હેલી બઉ પૂર ઉરતી દેખાય સે...

ગોમિત્રક:--પૂર હાથે હંખ ઢોલ પણ હંભળાય સે.

વૃદ્ધ:--અરરરર ! પૂરના સાંદરણા ઝેવા ગોટામાં હૂરઝ પણ કોઈ કોઇ વાર દેખાય સે, ને નહિ પણ દેખાય સે...

ગોરખણી:--ઓ...ઓ...ઓ...મામા, આતો કંઇ દંઇના પીંડા જેવાં ધોરાં સતરાં લઇ મોટા મોટા ગારામાં બેહી સોરો આવે સે.

વૃદ્ધ:—ઓહો ! કામકાં પણ પરવાં માંર્યાં. નાહો, નાહો, ઝટ કોઢમાં ભરાઈ ઝાઓ. હો...હો...હો...

સર્વ:—(નાસતાં) દોડી ઝાઓ. નાહોરેએએ...

(છોકરાંઓ નાશી જાય છે.)

વૃદ્ધ:—(ઉભો રહી મુછ પર હાથ મૂકી) ઠીક સે. કંઇ નઇ. ઉભા તો રો', લુસ્સાઓ ! હું મારો દંડુકો લઇ આઉં...પણ નહિ. મારાઝ વિરાટનેઝ કહી આઉં. રાઝાઝીનેઝ કહી આઉં.

(દોડતો જાય છે.)

પ્રવેશક પૂર્ણ

(સભા સ્થાનમા.)

યોદ્ધો:—(પ્રવેશ કરી) અરે ઓ રક્ષકો, મહારાજાધિરાજ વિરાટેશ્વરને નિવેદન કરો...

નેપથ્યે:—શું, શું ?

યોદ્ધો:—કે દસ્યુકર્મ કરી કરીને પોતાની કીર્તિ ગુમાવી બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આપણી ગાયોનું હરણ કરી જાય છે; અને વળી એટલો ત્રાસ વર્તાવે છે કે—

(વંશસ્થ)

આહીં તહીં પુચ્છ ઊભાં કરી કરી,
ત્ર્રસેલ નાસે ભયભીત વાછડાં:
બરાડતી ગાયજ નંદીઓ બીધા,
(અને) સમસ્ત ગોશાળ ભય ધ્રૂજી રહી ! ૫૯

નેપથ્યે:—શું ધાર્તરાષ્ટ્રો એમ કરે છે ?

યોદ્ધો:—હા. હા. ત્યારે બીજું કોણ હોય ?

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી:—તમે કહો છો તે ખરૂંજ હશે. કારણકે પોતાના ભાઈઓનોજ દ્રોહ કરનાર સિવાય બીજું કોણ એમ કરે ?

યોદ્ધો:—ઠીક કહ્યું, કારણકે તેઓ આજે તો—

(શાલિની)

સજ્જ બાણો, હાથ ગોધા ચઢાવી,
બખ્તર પે'રી સ્યંદ દોડાવી મોટા:

વીર્યોત્સાહી શસ્ત્ર ને અસ્ત્ર વાળા—
રાજાનું તે વૈર ગાયે બતાવે! ૫૭

માટે મહાશય, આ વાત મહારાજાને સત્વર નિવેદન કરવી જોઇએ.

કુંચુકી:—તે ખરૂં. પરંતુ જયસેન, જન્મનક્ષત્રની ક્રિયા કરવામાં વ્યાપૃત થયેલા મહારાજને આ નિવેદન અકાલે હોવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે. માટે તે ક્રિયા સમાપ્ત થતાંજ નિવેદીશું.

યોદ્ધો:—નહિ, નહિ. આર્ય, આ કાર્ય સત્વર કરવાનું છે. માટે વિલંબ વેગળો કરવો જોઇએ.

કુંચુકી:—જેવી તમારી ઇચ્છા... (જાય છે.)

(રાજા પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—

(મંદાક્રાંતા)

ગાયો મારી શરથી ડરતી વાછડાં છોડી નાસે,
નાનાં વત્સો રથથી ભડકી માત માટે બરાડે;
તોયે મારો શરમવિહીનો હસ્ત નિરાંત રાખી,
પે'રી રૂડાં વલય, મધુરી ભોગવે અન્નવાની! ૫૮

(ઉદ્ગાર) ખરેખર, મનેજ ધિક્કાર છે!...જયસેન, જયસેન.

યોદ્ધો:—(નમન કરી) જય જય મહારાજ.

રાજા:—નહિ નહિ. જયસેન, 'મહારાજ' શબ્દ હવે મને ઉચિત નથી. મારૂં ક્ષત્રિયત્વ લુંટાઇ ગયું છે. જયસેન, મારી તરવાર લાવ. અને બોલ કે રણક્ષેત્રમાં શું થાય છે?

યોદ્ધો:—વિપદ્‌વાર્તા વિસ્તારી વિસ્તારીને ન કહેવાય તો ઠીક. સંક્ષેપમાં એટલુંજ કહીશ કે—

(અનુષ્ટુભ્)

રેણુથી દીસે ગાયોનાં એકવર્ણાં બનેલ તે,
પ્રહારોના જ સોળોથી ભિન્નવર્ણાં જણાય છે! ૫૯

રાજા:—(સાંભળીને સક્રોધ) હંહંહંહં. ત્યારે તો—

(માલિની)

ઝટ રથ શણગારો, બાણને તીર લાવો;
મુજ સહ રણ ચાલો સત્ય ગોભક્ત જે હો
લડતું ન કદી જાયે, ધેનુને માટ, મિથ્યા—
(કારણ કે) મરણ સુયશ આપે, જીતથી થાય ધર્મ. ૬૦

યોદ્ધો:—ધન્ય છે આપને; જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

રાજા:—(વિચાર કરી) હેં ? દુર્યોધનને મારી સાથે શું વૈર હશે ? હું એના યજ્ઞમાં ન ગયો, તેથી ?...પણ ત્યાં હું કેવી રીતે જઈ શકું ?...કીચકોનાં મૃત્યુથી અમે શોકસંતાપમાં પડ્યાં હતાં, તે તો એને ખબર હશેજ...ત્યારે ?...પરોક્ષ રીતે પણ હું પાંડવોનો શુભાકાંક્ષી ખરોને, તેથી હશે...ગમે તેમ હોય, તો પણ મારે તો મારૂં ક્ષત્રિયત્વ બતાવી આપવું... હાં. પણ હસ્તિનાપુરમાં પહેલાં રહેતા હતા તેથી ભગવાન્ કંકઋષિ દુર્યોધનને બરાબર ઓળખતા હશે. તેને પૂછી જોઉં...પણ તે તો દુર્યોધનનો જરા પણ વાંક કાઢશે નહિ...

પણ કંઇ નહિ. મારો સ્વાર્થ છે એટલે હું પૂછીશ તો ખરોજ...(મોટેથી) અરે કોઈ છે કે ?

પ્રતિહારી:—(પ્રવેશ કરી) જય મહારાજ !

રાજા:—ભગવાનને બોલાવી લાવ.

પ્રતિહારી:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

(એટલામાં ભગવાન્ આવી પહોંચે છે.)

ભગવાન:—(પ્રવેશ કરી આમતેમ જોઇ આશ્ચર્યથી) અરે ! આ સર્વ શું ?

(શિખરિણી)

ઉભા છે હસ્તીઓ, કવચ સજ્જીને અશ્વ સઘળા,
રથો શૃંગાર્યા, ને કમર કસી ઉભા વીર બધા;
નિહાળી સર્વે આ વિરલ ભય લાગે મુજ હૃદે,
(સ્વગત) મને તો ના કાંઇ, ચપળ જ પરંતુ અનુજ છે. ૬૧

રાજા:—(નમન કરતાં) જય થાઓ, ઋષિરાજનો ! હું, વિરાટ આપને અભિવંદન કરૂં છું.

ભગવાન:—કલ્યાણ થાઓ.

રાજા:—(આસન આપતાં) આ આસને વિરાજીએ.

ભગવાન:—(બેસીને) રાજા,

(અનુષ્ટુભ્)

તૈયારી થાય શાની આ ? લક્ષ્મી સંતોષ ના ધરે,
ધનીને લોભમાં નાંખે, દુઃખ કાપે પીડિતનાં ! ૬૨

રાજા:—પાપીઓએ મારી ગાયોનું હરણ કરી મને અપમાન આપ્યું છે...

ભગવાન:—કોણે ?

રાજા:—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ—કૌરવોએ.

ભગવાન:—હેં ? (સ્વગત) અરેરે ! આ પણ દુઃખ જ કેની ? કે—

(ઉપજાતિ)

મનસ્વીઓનાં દીલ કંપવાનાં,
કરે કુકર્મો કદી આપ્ત-સ્નેહી :
(કારણ કે) છે વૈર તોયે અપરાધ એનો,
લાગે જ જાણે થયલો અમોથી. ૬૩

રાજા:—ભગવન્, હવે આપ શો વિચાર કરો છો ?

ભગવાન:—બીજું તો કાંઇ નહિ. તેમનો રસ્તો.

રાજા:—ભગવન્, હવેથી સર્વ ખુલ્લું થશે. હું કાંઇ રાજા યુધિષ્ઠિર જેવો નથી. કે શક્તિમાન હોવા છતાં તેમને ક્ષમા આપું. એવું તો માત્ર ધર્મરાજાજ કરે, ભગવન્ !

ભગવાન:—(હસતાં સ્વગત) ખરેખર ધન્ય છે ! યુધિષ્ઠિર તને ! કારણકે દુનિયાએ હવે જાણ્યું કે જે કાંઇ થયું તે મારી ભીરૂતાથી નહિ: પરંતુ—

(શાલિની)

સૂતા પૃથ્વી પાર્ણશય્યા રચીને,
ને દુષ્ટોએ દ્રૌપદી વસ્ત્ર લુંટ્યાં;

રાજ્યો ખોયાં, આશ્રયો ગુપ્ત લીધા,
એ તો સર્વે નીપજ્યું છે ક્ષમાથી. ૬૪

(એક યોધ્ધો પ્રવેશ કરે છે.)

યોધ્ધો:—(નમન કરી) જય ભગવન્!

રાજા:—અલ્યા, દુર્યોધન શું કરે છે?

યોધ્ધો:—એકલો દુર્યોધન કેમ? પૃથ્વીના સઘળા રાજા એકત્ર થયા છે. અન્નદાતા, ત્યાં તો—

(વસંત)

છે દ્રોણ, ભીષ્મ, શકુનિ ત્યમ શલ્યરાજ,
ઉભા રહ્યા કૃપ, જયદ્રથ, કર્ણ સાથે;
ને સર્વની રથ ધ્વજાથી ગયો અમારો,
ઉત્સાહ; તો, પ્રભુ લડે, કરશો શું બાગો? ૬૫

રાજા:—(એકદમ હાથ જોડી ઉભા થઇ) હેં હેં? મહાત્મા ભીષ્મ પણ લઢવાને આવ્યા છે?

ભગવાન:—(સ્વગત) ધન્ય છે આ રાજાને! કે વઢવા આવનાર પ્રત્યે પણ એની પૂજ્યવૃત્તિ ભુસાઇ નથી...પરંતુ સમજાતું નથી કે—

(આર્યા)

તે શા કાજે આવ્યા, કુરૂકુલ કેરા વડીલ ઉત્તમ જે?
(કદાચ) સ્મારણ મુજ કરવાને-પૂર્ણ થઇ જે હતી પ્રતિજ્ઞા તે! ૬૬

રાજા:—(યોધ્ધાને) મારા સારથીને મોકલી આપ.

યોદ્ધો:—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

ભગવાન:—કેમ રાજા, શો નિશ્ચય કર્યો ?

રાજા:—લડવાનોજ ભગવન્...

(સારથી પ્રવેશ કરે છે.)

સારથી:—જય જય કૃપાવન્ !

રાજા:—સારથી,

(અનુષ્ટુભ્)

રથને લાવ વહેલો તું; શ્લાઘ્ય યોધ્ધ મળ્યો રણે;
જયની આશ તો છે ના, સંતોષું બાણવર્ષણે. ૬૭

સારથી:—(નમન કરી) પરંતુ કૃપાવન્,

(અનુષ્ટુભ્)

રિપુનાં સૈન્યને ભેદે એવો જે રથ આપનો,
લઇ તે રથ-ચર્યાએ ગયેલા છે કુમારશ્રી. ૬૮

રાજા:—હેં ? શું કુમાર ગયો પણ છે ?

ભગવાન:—ઓ રાજા, કુમારને પાછો બોલાવ, પાછો. કારણકે—

(માલિની)

અગણિત ગુણદોષો ક્ષેત્રનાં તે ન જાણે,
વય કુમળીજ તેથી ઉતરે સ્હેજ યુદ્ધે;
(પછી તો) રણ-દવ અતિ પાસે આવતાં શું ન બાળે ?
(અને) કપટી નીચ જનો તે પાપ કરતાં ડરે શું ? ૬૯

રાજા, તું હારશે એવું હું કહેવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ યુદ્ધના દોષો ઘણાજ છે. .

રાજા:—તેથીજ ઓ સારથી, તું ઝટ જઇને બીજો રથ તૈયાર કર.

સારથી:—જેવી આજ્ઞા. (એમ કહી જવા માંડે છે.)

રાજા:—હાં, પણ અલ્યા, આમ જો તો.

સારથી:—(આવીને) આજ્ઞા મહારાજ.

રાજા:—કુમાર રથ લઇ ગયા એમ તું કહે છે તો—

(અનુષ્ટુભ્)

પુત્રના રથની સાથે સારથી તું ગયો ન કાં?
શું તેણે ના રજા દીધી?...રાયનો સારથી તું છે! ૭૦

સારથી:—(હાથ જોડી) અન્નદાતા, હું શું કરૂં? હું તો રથ તૈયાર કરી સારથીસ્થાને બેસવા જતો હતો: પરંતુ—

(અનુષ્ટુભ્)

કૌશલ કો હશે તેમાં, અથવા હાસ્ય ખેલવા,
ઉઠાડી મુજને એણે બેસાડી ત્યાં બૃહન્નલા. ૭૧

ભગવાન:—(હર્ષથી) હેં હેં! એમ છે તો, રાજા, ગભરાવાનું કાંઇ કારણ નથી; કારણકે—

(વંશસ્થ)

ગઇ હશે જો રથ શું બૃહન્નલા,
(તો) ઉશાડી જોટા ધૂળ મેઘ આણશે;

નસાડશે શૌરથી શત્રુ સ્હેજમાં,
ધનુષ્ વિનાયે રથ જીતી આવશે. ૭૨

રાજા:—તોયે પણ બીજો રથ તો તૈયાર કરજ.

સારથી:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

(એક યોધ્ધો આવે છે.)

યોધ્ધો:—(નમન કરતાં) મહારાજ, કુમારશ્રીનો રથ નાઠો...

રાજા:—(સાશ્ચર્ય) હેં હેં? કેવી રીતે?

યોધ્ધો:—સાંભળો, કૃપાવન્,

(અનુષ્ટુભ્)

માર્ગ જ્યાં અશ્વનો રોકયો મોટા મોટા રણજ્ઞએ,
છુપાવા વૃક્ષરાજિમાં સ્યંદ નાઠો સ્મશાનમાં. ૭૩

ભગવાન:—(સહર્ષ, સ્વગત) અહાહા, સ્મશાનમાં જ ગાંડીવ રાખેલું છે! (પ્રકાશ) એ રાજા,

(અનુષ્ટુભ્)

સ્યંદ નાઠો સ્મશાને તો થયું છે સુનિમિત્ત એ!
(હવે) ઉભા છે ધાર્તરાષ્ટ્રો જ્યાં, થશે તેનું સ્મશાન ત્યાં! ૭૪

માટે હવે તારે ક્ષોભ પામવાનું કારણ નથી.

રાજા:—ભગવન્, અકાલે આપનું આ સ્વસ્થ વાકય હૃદયમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભગવાન:—ક્રોધને સ્થાન દેવું ન જોઇએ. પહેલાં કોઈ દિવસ હું અસત્ય બોલ્યો હોઉં એવું તને યાદ છે?

રાજા—(નમ્ર થઈ) ના. તે તો નથી. પરંતુ...

ભગવાન—ત્યારે હું જે કહું છું તે સત્યજ છે એ સ્મરણમાં રાખજે. ખરેખર, રથ સ્મશાન તરફ ગયો, તો શત્રુઓ જ્યાં ઉભા છે ત્યાંજ તેમની સ્મશાનભૂમિ થશે; અને તારો વિજય થશે.

રાજા:—પ્રભુનો ઉપકાર! (યોદ્ધાને) તું જા, આગળ શું થાય છે તે જોઇ આવ.

યોદ્ધો:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

(એક મોટો અવાજ થાય છે.)

રાજા:—(તે સાંભળી) અરે, પણ આ મોટો શોર શાનો?—

(અનુષ્ટુભ)

પૃથ્વી કંપાવતો આ તે સહસા શોર શો હશે?
બંધથી નીર રોકેલી સરિતાના ધ્વનિ સમો! ૭૫

ભગવાન—(સ્વગત) એતો ગાંડીવનો ટંકાર!

રાજા:—અરે કોઇ છે કે? જુઓ, આ અવાજ શાનો થયો?

યોદ્ધો:—(આવીને) આયુષ્મન્ મહારાજ, હું રણક્ષેત્રમાંથી આવું છું. ત્યાંતો—

ભગવાન:—(સ્વગત) જોજે મને જુઠો ન પાડે...!

યોદ્ધો:—ત્યાં તો સ્મશાનમાં સહજ વિશ્રામ લઇ આવ્યા પછી તો કુમારશ્રીનાં—

(શિખરિણી)

શત્રોની વૃષ્ટિથી રૂધિર વહીં જાતું કરિ દીલે,
શું અશ્વો કે યોધ્ધા, બચતું નહિ કોઇ તીર થકી;
રથી સૈનિકો સૌ અજબ થઇ ચોંકેલ દીસતા,
તીરે છાયા માર્ગો, સરર વહતી રક્ત નદીઓ ! ૭૬

ભગવાનઃ—(સ્વગત) ક્યાં ખબર છે કે—

(અનુષ્ટુભ્)

પ્રભાવો સર્વ છે એ તો ધનુર્ગાંડીવના નકી;
ઇંદ્રના ખાંડવે જોગે પાડેલી ધાર મેઘની ! ૭૭

રાજાઃ—(સગર્વ) ધન્ય છે કુમારને...પરંતુ શત્રુના મહારથીઓ શું કરે છે ?

યોદ્ધોઃ—કૃપાવન, તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું નથી; પણ બીજા હતો કહે છે કે—

(શિખરિણી)

'નકી તે ટંકારો !' કહીં દૂર થયા દ્રોણ ગુરૂજી,
ધ્વજે બાણો જોઇ શર ત્યજી ને ભીષ્મ પ્રહરતા;
શરે વિંધાયો છે કરણ સહુ રાજા ભય ધરે—
છતાંયે ત્યાં શૂરો શિશુ જ અભિમન્યુ લડી રહ્યો ! ૭૮

ભગવાનઃ—(સ્વગત) શાબાશ, અભિમન્યુ ! પિતાનું નામ રાખ્યું ! ...પરંતુ એની સામે અર્જુન લડતોજ ન હશે. (પ્રકાશ) ત્યારે તો એ રાજા,

(અનુષ્ટુભ)

તેજને અગ્નિ વંશોનો બાલ સૌભદ્ર જો લડે,
બૃહન્નલા ન ચાલે ત્યાં મોકલો અન્ય સારથી. ૭૯

રાજા:—એમ મા બોલશો. ભગવન્! એમાં બૃહન્નલા ઉપર શો આ-
ધાર છે? કુમાર ક્યાં કાયર છે? જુઓને—

(શાર્દૂલ)

જેનાં રામશરો ય ના કવચને વિંધી શક્યા, ભીષ્મ તે,
કલ્પવૃક્ષ સમું કરે ધનુષને મંત્રો થકી, દ્રોણ તે;
(વળી) જેણે કર્ણ જયદ્રથ સ્વશરથી રાજા કર્યા જેર, ને,
બીજા ભૂપતિ સૈનિકો સકલમાં વર્તાવતો કેર જે— ૮૦

તેવો વીર કુમાર શું ન જીતશે સૌભદ્ર શા બાળને?
તે શું બાણ પરે શરો ચઢવતાં પિતૃભયે ખાંચશે?

નહિ નહિ, કદી નહિ. પરંતુ—

બન્ને છે સરખા વયે, રણવિષે યોદ્ધા રૂડા દીપશે!
(અને) જીતે તોય, વયસ્ય ભાવથી, નહિ અન્યોન્યને મારશે! ૮૧

(યોદ્ધાને) વારુ. પછી શું?

યોદ્ધો:—વળી કુમારશ્રીનો રથ તો—

(વસંત)

શત્રુ તણા રથ કને ધસી જાય સીધો,
નાર્યા વિના ઝટ ફરી વળી જાય બીજે!

જે મ્હારથી નિકટ જાય કુમાર, તે તો
શસ્ત્રો ત્યજે; જ્યમ ગુરૂ તણી આજ્ઞ માની ! ! ૮૨

ભગવાન—(સ્વગત) વડીલ વત્સને કેમ મારે ?

રાજા:—(યોધ્ધાને) ઠીક. પણ તું પાછો જઈ વધુ સમાચાર લાવ.

યોધ્ધો:—જેવી અન્નદાતાની આજ્ઞા.

(યોધ્ધો નમન કરી જાય છે. એટલામાં
એક દૂત અતિશય આનંદથી આવે છે.)

દૂત: —(નમન કરીને) જય જયકાર મહારાજાધિરાજનો ! અન્નદાતા, શત્રુઓ પલાયન કરી ગયા છે અને ગાયોનું રક્ષણ થયું છે !

ભગવાન—રાજા, આ વિજય માટે હું તને અભિનંદન આપું છું.

રાજા:—ભગવાન્ એ તો આપનાંજ પુણ્યનો પ્રતાપ......વારૂ પરંતુ કુમાર ક્યાં છે ?

દૂત:—કૃપાવન્, તેઓ તો શૂરવીરોનાં શૌર્ય પુસ્તકમાં લખે છે.

રાજા:—એ પણ એક પ્રશંસનીય કાર્ય છે. કારણ કે—

(અનુષ્ટુભ્)

પ્રસરે શૌર્યની કીર્તિ લખાઇ તુર્ત પુસ્તકે;
ઘવાયો વીર તે જાણી યુદ્ધનાં દુઃખને ભૂલે. ૮૩

ઠીક. પણ બૃહન્નલા ક્યાં ?

દૂત:—વિજય નિવેદન કરવા માટે અંતઃપુરમાં ગયાં છે.

રાજા:—તેને બોલાવી લાવ. (એટલામાં બૃહન્નલાને જાતેજ ત્યાં આવતી જોઇ) અરે, તે અહીં આવતીજ જણાય છે.

બૃહન્નલાઃ—(પ્રવેશ કરતાં)

(શાર્દૂલ)

અંગુલી ધ્રૂજતી હતી પકડતાં ગાંડીવને હસ્તમાં
પ્રત્યંચા જ ચઢાવતાં, પ્રહરતાં મુષ્ટિય ચાલી નહિ.
છોડયાં મેં શર જેમ તેમ. પટુતા કાંડે હતી તે ગઇ !
ધાર્યું સ્ત્રી રૂપ છે બહુ દિન થયા, તેથી દશા એ થઇ ! ૮૪

વળી, મેં

(ઇંદ્રવજ્રા)

લજ્જા મૂકીને ધર્યો વેશ આવો,
નરેન્દ્ર મધ્યે ઝટ બાણ ખેંચ્યું.
(ને ક્ષણમાં) રથો વળી સૌ હિલચાલ મારાં,
બાણો તણાં વાદળમાં છવાઇ ! ૮૫

એ સર્વ ભલે થયું. પરંતુ જો કે—

(વસંત)

ગાયો હતી વિજય ભૂપ તણી કરાવ્યો,
તોયે પ્રફુલ્લ મુજ અંતર હર્ષથી ના:
(કારણ કે) ડોકે અહીં હજી દુ:શાસન દુષ્ટને મેં,
બાંધી વિરાટપુરમાં ન પ્રવેશ કીધો. ૮૬

અસ્તુ. પરંતુ ઉત્તરાકુમારીએ સપ્રેમ આપેલાં અલંકાર સાથે રાજા સમક્ષ જતાં મને તો શરમ લાગે છે...તો પ્રથમ ભાઇ પાસે જાઇશ. (જોઇને) અહા યુધિષ્ઠિર કેવા શોભે છે!

(ઇંદ્રવજ્રા)

યુવાન ને શ્રેષ્ઠ તપસ્વી એ છે,
ક્ષત્રિય તોયે દ્વિજ રૂપ ધાર્યું;
રાજ્યો વિનાયે મુખલક્ષ્મી આઝી,
દંડ ગ્રહે તોય ન દંડધારી! ૮૭

(પાસે જઈ મોટેથી) ભગવન્ નમન કરું છું.

ભગવાન:—સ્વસ્તિ, બૃહન્નલે.

બૃહન્નલા:—જય જય રાજન્!

રાજા:—ખરેખર, બૃહન્નલા, સર્વથા—

(વંશસ્થ)

ન રૂપ કે વંશ-સ્મૃતિજ કામની,
સર્વે જનોમાં નિજ કર્મ શોભતું;
બૃહન્નલા, પામતી જે પરિભવો,
સ્વરૂપ તે આજ સુપૂજ્ય લાગતું! ૮૮

બૃહન્નલે, પરિશ્રાંત છતાં હું તને જરા શ્રમ આપું છું. રણ-ક્ષેત્રમાં શું થયું તે વર્ણવ.

બૃહન્નલા:—સાંભળો કૃપાવન્.

(એટલામાં એક દૂત હર્ષથી ત્યાં દોડી આવે છે. તે જોઈ)

રાજા:—કેમ વિજયસિંહ, તું આટલા બધા હર્ષમાં કેમ જણાય છે?

દૂત:—મહારાજાધિરાજ, સ્વપ્ને પણ આશા નહિ એવું શુભ પ્રાપ્ત થયું......સૌભદ્ર અભિમન્યુ પકડાયો !

સર્વ:—(સહર્ષ) હેં ! પકડાયો ?

બૃહન્નલા:—શું ? પકડાયો ? (સ્વગત) એ બનેજ કેમ ?...એ સત્ય નહિજ હોય. કારણ, મેં—

(વંશસ્થ)

માપી લીધી રાજવીરો તણી ગતિ,
સૌભદ્રનું યે શૂર આજ છે દીઠું.
તેને ગ્રહે કોણ વીરો વિરાટમાં ?
ના કોઇ એવો. કીચકો ગયા બધા ! ૪૯

ભગવાન:—(બાજુ) અર્જુન, એ કેમ બન્યું ?

બૃહન્નલા:—(બાજુ) ભગવન્ (નિઃશ્વાસ નાંખી)

(અનુષ્ટુભ્)

ન જાણું કોણ જીતે એ શૂર ને યુદ્ધજ્ઞાનીને;
(પરંતુ) તાતનાં ભાગ્ય દોષે એ હારે, તો તે બને ખરૂં ! ૫૦

રાજા:—વિજયસિંહ, બોલ બોલ. એને કોણે પકડ્યો ?

દૂત:—મહારાજ !

(અનુષ્ટુભ્)

રથની પાસ આવીને ભીડાવી બાથ જોરમાં—

રાજા:—કોણે ?

દૂત:— નિરખ્યો છે અન્નશાળે જે માનવી ભીમ-રૂપને. ૫૧

બૃહન્નલા:—(બાજુ) જોયું ? ભગવન્, આર્ય ભીમસેને આલિંગ્યો, ને નહિ કે પકડ્યો. ભાગ્યશાળી, ભાઈ ભીમસેન! કારણકે–

(અનુષ્ટુભ)

અમે તો દૂરથી દેખી અલ્પ સંતોષ મેળવ્યો.
(પણ) ઉઘાડું સર્વ પાડીને એણે ઉર્મિ અનુભવી. ૯૨

રાજા:—(દૂતને) વારુ. તો સન્માનપૂર્વક તેનો અહીં પ્રવેશ કરાવો.

ભગવાન:—ઓ રાજન્. એ સન્માન તે કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ભયથી ડરી જઈનેજ આપ્યું એમજ લોકમાં તો મનાશે. માટે એ અભિમન્યુની તો અવધીરણાજ ઉચિત થશે.

રાજા:—આપ એમ બોલશો મા. ભગવન્, યાદવીપુત્ર અપમાનને યોગ્ય તો નથીજ. કારણકે એ—

(શાર્દૂલ)

છે કુમાર સમોવડો, ત્યમ વડો છે પાર્થનો પુત્ર એ;
મારા દ્રુપદ સાથ વંશ-ઉતર્યા સંબંધથી પૌત્ર છે.
કન્યાનો હું છું તાત, તો કરીશ હું જમાત્ થોડા દિને,
છે મારે સહુ પાંડવો પ્રિયજ તો સૌભદ્ર સ્નેહાર્દ છે. ૯૩

ભગવાન:—ઠીક. ત્યારે વિચારપૂર્વક યોગ્ય લાગે તે કરો.

રાજા:—એને કોણ પ્રવેશ કરાવે તે ઠીક ?

ભગવાન:—બૃહન્નલાને મોકલો; (સ્વગત) કે પિતા પુત્રને લાવશે.

રાજા:—બૃહન્નલે, અભિમન્યુનો સન્માનપૂર્વક પ્રવેશ થવા દે.

બૃહન્નલા:—જેવી આજ્ઞા. (સ્વગત) " ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું."
અનેક દિવસોથી આકાંક્ષિત અવસર આજ મળ્યો ખરો.

(બૃહન્નલા જાય છે.)

ભગવાન—(સ્વગત) ઠીક થયું કે અર્જુન ગયો ! કારણ—

(શાલિની)

આજે નેત્રો ઠારશે જોઇ જોઇ,
એકાંતે તો ગાઢ આલિંગશે એ.
ખુલ્લાં દીલે સારશે હર્ષ-અશ્રુ !
(પણ) મારી સામે, બોલતાં યે લજાત. ૯૪

રાજા:—(સગર્વ) ભગવન્, જોયું કુમારનું પરાક્રમ ?

(અનુષ્ટુભ્)

ભીષ્મ આદિ જીત્યા રાજા, નાંખ્યો સૌભદ્ર બંધને,
કહું સંક્ષિપ્તમાં તો, એ આખી પૃથ્વી જીતી રહ્યો ! ૯૫

(રાજમાર્ગમાં)

ભીમસેન:—(પ્રવેશ કરી સ્વગત) ખરેખર—

(વસંત)

લાક્ષા-ગૃહે બળી જતાં મુજ આજ હાથે,
ભાઇ અને જનનીને ઉંચકી લીધાં'તાં;
તેવોજ આજ મુજને અતિ થાક લાગ્યો,
સૌભદ્રને રથથી ભૂમિ ઉતારવાનો ! ૯૬

(પ્રકાશ) આમ આવો, કુમાર. આમ.

અભિમન્યુ:—(તેની પાછળ પ્રવેશ કરતાં સ્વગત) આતે કોણ હશે? એ દેખાય છે કેવો!

(વંશસ્થ)

વિશાળ છાતી, વરૂ જેવું પેટ છે!
ઉંચા નીચા સ્કંધ કટીજ સાંકડી;
(વળી) ગ્રહ્યો મને ઉંચકી એક હાથથી!
સજોર તોયે દુભવ્યો નથી મને. ૯૭

(સામેથી બૃહન્નલા પ્રવેશ કરે છે.)

બૃહન્નલા:—(રસ્તો બતાવી) આ રસ્તે આવો, કુમાર.

અભિમન્યુ:—(તેને નીરખી ચમકીને સ્વગત) અરે! વળી આ કોણ આવ્યું! નહિ સ્ત્રીમાં ને નહિ પુરૂષમાં! ખરેખર—

(વંશસ્થ)

અયોગ્ય ધારી પ્રમદા-વિભૂષણો,
દીસેજ જાણે ગજ હાથણી બન્યો!
દીસે લઘુ, વેશથી; તેજથી મહાન.
શિવે ઉમાનું રૂપ શું ધરી લીધું! ૯૮

બૃહન્નલા:—(ભીમસેનને બાજુ) આપે આને પકડીને આ શું કર્યું? જુઓ—

(માલિની)

પ્રથમ રણ મહીં ને હાર પામ્યો ગણાશે;
પ્રિયતમ-સુત હીના ખૂબ રોશે સુભદ્રા.

વળી રણમહીં હાર્યો ક્રોધશે કૃષ્ણ એમ,
વધુ શું કહું? તમે તો શૌર્ય ખોટું વટાવ્યું. ૯૯

ભીમસેન:—(મોટેથી) અર્જુન,......

બૃહન્નલા:—હા, હા. અર્જુનનોજ પુત્ર છે ને આ. (ધીમે) આર્ય, હજુ આપણે ગુપ્ત વેશમાંજ છીએ.

ભીમસેન:—(બાજુ) જો અર્જુન, હું કાંઇ છેક મૂર્ખો નથી.

(શાલિની)

જાણું એનાં બંધને દોષ છે તે,
તોયે મારાં કાર્યમાં હેતુ એક.
નહિંતો એવો મૂર્ખ તે કોણ હોય?
(જે,) શત્રુઓના હાથમાં પુત્ર સોંપે ! ૧૦૦

બૃહન્નલા:—તે એનો શો હેતુ છે ?

ભીમસેન:—(બાજુ) સાંભળ—

(શાલિની)

દુ:ખો પામી માર્ગમાં ને અરણ્યે,
વ્હેણાં સાંખે આજ જે દાસીરૂપે;
તે પાંચાલી આમ આવી ચઢેલા,
જોવા ઇચ્છે વ્હાલથી પુત્રને આ. ૧૦૧

બૃહન્નલા:—(બાજુ) એમ છે કે ?

ભીમસેન:—ત્યારે ? હવે ઠેકાણે આવ્યો ને તું ?

બૃહન્નલા:—(બાજુ) ઠીક. પણ આર્ય એને જરા બોલાવોને. મારે એના શબ્દ સાંભળવાનું મન છે.

ભીમસેન:—ઠીક. (મોટેથી) અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(ચમકીને સક્રોધ) હેં ! એકલું નામ દઇનેજ બોલાવે છે ?

ભીમસેન:—(બાજુ) મારાથી તો એ ખીજવાય છે. તુંજ બોલાવ.

બૃહન્નલા:—ઓ અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(સક્રોધ) કેમ કેમ ! એકલું ' અભિમન્યુ ' કહીનેજ મને બોલાવશે કે ? (સ્વગત) શું આ દેશમાં ક્ષત્રિયવંશજોને પણ માત્ર નામ દઇનેજ બોલાવવાનો શિષ્ટાચાર હશે ?... અથવા હું બંધનમાં પડચો છું તેજ એનું કારણ હશે.

બૃહન્નલા:—કેમ અભિમન્યુ, તારી માતા આનંદમાં છે ને ?

અભિમન્યુ:—(સક્રોધ) અલ્યા, તું શું બોલે છે તેનું ભાન છે કે ?–

(અનુષ્ટુભ્)

શું છે તું ધર્મરાજા કે પાર્થ કે ભીમસેન છે ?
મર્યાદા મૂકીને જાણે સ્ત્રીઓની વાત પૂછતો ! ૧૦૨

બૃહન્નલા:—ચાલ એ જવા દે, ત્યારે...પણ કહે. કૃષ્ણ તો સારા છે ને ?

અભિમન્યુ:—હેં ? ભગવાન્ દેવકીપુત્રને પણ નામ દઇનેજ ! (ચાંટો પાડી) હા. હા. હા...સારા છે તે—તમારે તેમની સાથે ભારે સંબંધ છે કની ! તે.

(ભીમસેન અને બૃહન્નલા પરસ્પર જોઇને હસે છે. તે જોઇ)

અભિમન્યુ:—કેમ, હવે મારે માટે હસો છો ?

બૃહન્નલા:—કંઈ નહિ. પણ એટલુંજ કે—

(અનુષ્ટુભ્)

પાર્થનો પુત્ર કહેવાયે, ભાણજો વાસુભદ્રનો,
યુદ્ધ-શાસ્ત્ર શિખેલોનો રૂડો દીસે પરાજય ! ૧૦૩

અભિમન્યુઃ—(ઉશ્કેરાઈને) ઓ અનુચર જનો,

(અનુષ્ટુભ્)

કરૂં ના આત્મશ્લાઘા હું વંશને અનુચિત જે,
(પરંતુ) પડેલાં શબમાં જોજે-બીજાનું બાણ ના હશે ! ૧૦૪

બૃહન્નલા:—(બાજુ) આર્ય એ કહે છે તે ખોટું નથી. ખરેખર,

(માલિની)

રથ તુરગ ગજો કો એક એવો ન હોશે,
નહિ વિંધી ગયું જેને બાણ સૌભદ્રનું આ !
(અરે) વધુ શું કહું ? હું યે ત્યાં પુત્ર બાણે વિંધાત-
ઝડપથી રથ મેં જો ફેરવ્યો હોત ના તો. ૧૦૫

(પ્રકાશ) હંહ. એટલું બધું વાક્યશૌંડીર્ય રખાય છે, તો એક પાયદળ સૈનિકથી શાને પકડાયો ?

અભિમન્યુ:—હતો પાયદળ, પરંતુ સૈનિક નહિ. કારણકે—

(ગીતિકા)

આવ્યો હતો હીણશસ્ત્ર એ, રથમાં ચઢી પકડયો મને;
(તો) હીણશસ્ત્રને કો મારશે ?–નિજ તાત અર્જુનને સ્મરી ? ૧૦૬

ભીમસેન:—(સ્વગત) અર્જુનને પણ ધન્ય છે, કે એણે પોતાનાજ પુત્રને મોંઢે પોતાનીજ પ્રશંસા સાંભળી! પુત્રનું શૌર્ય અને પુત્રનું કુલાભિમાન જાતેજ અન્યસ્વરૂપે અનુભવી લીધું!

(સર્વ જાય છે.)

(સભાસ્થાનમાં)

(બૃહન્નલા વગેરે પ્રવેશે છે.)

રાજા:—કેમ ક્યાં છે અભિમન્યુ?

બૃહન્નલા:—(નેપથ્યમાં જોઈ) આ રસ્તે આવો કુમાર. અહીં મહારાજ વિરાજ્યા છે. તેમની પાસે જાઓ.

અભિમન્યુ:—(પ્રવેશી રાજાને જોઈ) એહ! કોના મહારાજ?

બૃહન્નલા:—ના, ના. તેમની પાસે બ્રહ્મર્ષિ વિરાજે છે, તે.

અભિમન્યુ:—તો ઠીક. (ભગવાન પાસે જઈ) ભગવન્ નમસ્કાર કરૂં છું.

ભગવાન:—કુશલ રહો, વત્સ...અને તારામાં—

(વસંત)

માધુર્ય ને ધૃતિ વધો નિજ તાત જેવી,
પામો સુકીર્તિ થઈ પ્રાક્રમી ધર્મ-યુધ્ધે.
ને ચાર તાત મહીંથી ગુણ જે રૂચે તે,
ધારી બનો જગતમાં નર એક સાચો. ૧૦૭

રાજા:—આમ આવ, આમ આવ. પુત્ર, કેમ મને નમન નહિ કરે?

(અભિમન્યુ જોયાં કરે છે)...અરે, આ છોકરો તો બહુ ગર્વિષ્ટ દેખાય છે! હું એનો ગર્વ મંદ પાડીશ...અરે આને કોણે પકડ્યો હતો?

ભીમસેન:—(આગળ આવી) મેં.

અભિમન્યુ:—(સગર્વ) શસ્ત્ર વિના તું હતો તે કહેતો જા.

ભીમસેન:—શું? શસ્ત્ર વિના? શાંતં પાપં. શાંતં પાપં! તને ખબર નથી? કે—

(અનુષ્ટુભ્)

હાથ બે શસ્ત્ર જેવા આ, શૌર્યને બળથી ભર્યાં!
તો બીજાં શસ્ત્ર ધારૂં કાં? દુર્બલોનુંજ ચિન્હ તે. ૧૦૮

અભિમન્યુ:—હંહં. એટલું બધું અભિમાન રાખે છે તે શું તું મારો મધ્યમ પિતા છે? આવા શબ્દ તો માત્ર તેનેજ યોગ્ય છે.

ભગવાન:—પુત્ર, એ તારો મધ્યમ પિતા કોણ છે?

અભિમન્યુ:—શું આપ તેને ઓળખતા નથી?...તો સાંભળો... પરંતુ નહિ. આપ બ્રાહ્મણને હું બ્હીવરાવવા માંગતો નથી, એટલે આપને હું ઉત્તર નહિ આપીશ.

રાજા:—પરંતુ હું ક્ષત્રિય છું. મને ઉત્તર આપ.

અભિમન્યુ:—તો સાંભળો. તે મારા પિતા એવા છે કે જરાસંધ જેવા બ્રહ્મરાક્ષસ અને શ્રીકૃષ્ણના કટ્ટા શત્રુને જેણે—

(અનુષ્ટુભ્)

એક હાથે ધરી ડોકી પછાડ્યો ફેરવી શિરે;
ચીરીને હસ્તથી પોતે વિષ્ણુ ચિંતાથી છોડવ્યા! ૧૦૯

રાજા:—શાબાશ. અભિમન્યુ, આ તારાં વેણુથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. અને તને બંધન મુક્ત કરી જવાની છૂટ આપું છું.

અભિમન્યુ:—નહિ, નહિ. તે ચાલશે નહિ. જો મારા પર અનુગ્રહ કરવોજ હોય, તો—

(અનુષ્ટુભ્)

જાડો જે ઉંચકી લાવ્યો ક્ષેત્રમાંથી મને અહીં,
હવે તે માનથી પાછો ઉંચકી લૈ જશે મને. ૧૧૦

(સર્વ આશ્ચર્ય પામે છે. એટલામાં ત્યાં ઉત્તર પ્રવેશે છે.)

ઉત્તર:—(સ્વગત)

(ઇંદ્રવજ્રા)

મિથ્યા પ્રશંસા અપમાન જેવી;
લાગે વળી તે સુણતાંય પાપ.
(તેથીજ) હું બોલતાં યુદ્ધ-કથા લજાઉં—
(કારણ કે) શૌર્યો બીજાનાં મુજ લોક લેખે. ૧૧૧

અસ્તુ. (પાસે જઇ, પ્રકાશ) ભગવન્, અભિવંદન કરૂં છું.

ભગવાન:—સ્વસ્તિ વત્સ.

ઉત્તર:—પિતાજી, નમન કરૂં છું.

રાજા:—આવ, આવ. પુત્ર, કેમ તું શૂરવીર યોદ્ધાનાં પરાક્રમો લખી રહ્યો કે શું?

ઉત્તર:—(સ્વગત) હવે તો મારાથી નથી રહેવાતું. (પ્રકાશ) પિતાજી.

તે તો થશે. પરંતુ સર્વમાં પૂજ્યતમ શૂરવીર પુરૂષની સંભાવના કરોને.

રાજા:—કોની ? પુત્ર !

ઉત્તર:—(બતાવી) આ ઉભા કુરૂકુલનંદન મહારથીવિભૂષણ શ્રીકૃષ્ણસખા અર્જુનજી !

રાજા:—(આશ્ચર્યથી ઉભા થઇ) શું ? શું ? એ અર્જુનજી છે ?

ઉત્તર:—ત્યારે બીજું કોણ ? એમણેજ—

(અનુષ્ટુભ્)

સ્મશાને બાણને ભાથો મૂકેલાં શમી વૃક્ષમાં,
લઇને ક્ષેત્રમાં આવી કરાવ્યો જય આપણો ! ૧૧૨

બૃહન્નલા:—નહિ, નહિ. કૃપાવન્, આ કુમાર ભૂલે છે. કારણકે—

(અનુષ્ટુભ્)

ઉછળ્યું લોહી એનું તે અંધ શું બાણ ફેંકતાં
કર્યું છે કાર્ય પોતે જે, અન્યથી તે થયું કહે ! ૧૧૩

ઉત્તર:—એ અસત્ય છે. શંકા દૂર કરવા માટે આ જૂઓ—

(અનુષ્ટુભ્)

મુષ્ટિની ઉપરે એને આંટણો બાણનાં પડયાં;
હજુ તે બાર વર્ષે યે જરા ભુસાયલાં નથી. ૧૧૪

બૃહન્નલા:—અરે એ કાંઇ બાણનાં આંટણ નથી. પણ કુમારી ઉત્તરાને શિખવતી વેળા—

(અનુષ્ટુભ્)

નૃત્યથી કંકણો મારાં કલંકો પાડતાં કરે,
ભૂલથી એ કલંકોને આંટણો ગણતાં રખે ! ૧૧૫

ભગવાન:—(બૃહન્નલાને બાજુ) અર્જુન, વનવાસનાં બાર વર્ષ સાથે ગુપ્તવાસનું તેરમું વર્ષ આજેજ પૂર્ણ થાય છે. માટે ગભરાઇશ નહિ.

રાજા:—ઠીક, ઠીક. તમારા બેમાંનું કોણ સાચું છે તે નક્કી કરવા હું જાતેજ તે કલંકો જોઉં છું.

(એમ કહી આસનથી ઉતરે છે. એક ક્ષણ-
માં અર્જુન ઉર્વશીનો મંત્ર જપી લે છે.)

બૃહન્નલા:—(રાજાને) નહિ, નહિ. તે કલંકો જોવાની કાંઇ અગત્ય નથી. વિરાટેશ્વર ! (પોતાનો સ્ત્રીવેશ દૂર કરતાં)

(અનુષ્ટુભ્)

રુદ્રનાં બાણવાળો હું હોઉં અર્જુન તો ખરે,
(તો) રહ્યા આ ધર્મરાજ, ને ઉભા છે ભીમસેન આ ! ૧૧૬

(આખી સભા સ્તબ્ધ થઇ ઉભી થાય છે.)

રાજા:—(હાથ ઉંચા કરી) હો ધર્મરાજ ! વૃકોદર ભીમસેન ! રે ધનંજય ! હં હં. તમે મારો પણ વિશ્વાસ ન કર્યો ? મારાં રાજ્યમાં—મારા દરબારમાં—રે મારી દૃષ્ટિ આગળ કુરુકુલના દીપક વનવાસી પાંડવો બાર બાર માસ સુધી રહ્યા, અને મને તેની જરા પણ ખબર નહિ ! ! અરેરે ! યુધિષ્ઠિર દર-

બારમાં, ભીમસેન અન્નશાળે, ધનંજય અંતઃપુરમાં અને માદ્રીસુતો અશ્વશાળે ! અને મેં તેમની પાસે મારૂં દાસત્વ કરાવ્યું ?...હરિ હરિ !...ધર્મરાજ, મારો આટલો બધો અવિશ્વાસ ?

ભગવાનઃ—વિરાટેશ્વર, ગતં ન શોચનીયં. જે થયું છે તે ભલાનેજ માટે. તો શોક ન કરવો.

રાજાઃ—અસ્તુ. હું એમ આશ્વાસન લઇશ, કે—

(અનુષ્ટુભ્)

સત્વ ને શૌર્યના સ્વામી પાંડવો આ ગૃહે વસ્યા;
તેથી આ વંશ મારાની સપ્ત પેઢી તરી ગઇ ! ૧૧૭

અભિમન્યુઃ—હેં ? ત્યારે ખરેખર મારા વડીલો અહીંજ છે ?

યુધિષ્ઠિરઃ—પુત્ર અભિમન્યુ !... (હૃદય ભરાઈ આવે છે.)

અભિમન્યુઃ—(તરતજ તેમને ચરણે પડતાં) ક્ષમા કરજો. વડીલ પિતાજી, મેં પ્રથમ આપને ન ઓળખ્યા. (ભીમસેનને) કાકા, ચરણે પડું છું.

ભીમસેનઃ—આવ આવ, પુત્રઃ મારા જેવો જાડો ને જોરવાળો થજે. (તેનો વાંસો ઠોકે છે) હવે તારા બાપને પગે લાગ.

અભિમન્યુઃ—(અર્જુનને) પિતાજી,... (પગે પડે છે.)

અર્જુનઃ—(તેને ઉઠાડી બાથમાં લઇ) આવ, આવ. પુત્ર; અહા !

(વંશસ્થ)

અનુલ્લંઘ્યો દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ જે,
પ્રફુલ્લ કરતો સુતનો સમાગમ—

હું આજ પાછો વિરહી બનેલ તે,
અનુભવી હર્ષ અધિક પામતો ! ૧૧૮

બેટા, વિરાટેશ્વરને નમન કર.

(અભિમન્યુ તેમ કરે છે.)

રાજા:—વત્સ અભિમન્યુ,

(વસંત)

પામો યુધિષ્ઠિર સમું હૃદયેજ ધૈર્ય,
સામર્થ્ય ભીમ તણું, નૈપુણ્ય પાર્થ કેરૂં.
માદ્રીસુતો સમ વધો મુખ કાંતિ તારી,
ને કીર્તિ કૃષ્ણ સમ મેળવજે સદાય. ૧૧૯

અભિમન્યુ:—અનુગ્રહ થયો, મહારાજ.

રાજા:—(સ્વગત) હવે ઉત્તરા વિષેની વાત કેમ કાઢવી તે કાંઈ સમજાતું નથી...(વિચાર કરી) હં હં. પ્રથમ તો અર્જુનજીને ઉપકૃતવૃત્તિથી આપવા માંડવી. (પ્રકાશ) ધર્મરાજ, આજનો દિવસ શુભ દેખાય છે, તો તેમાં એક બીજું પણ શુભ કાર્ય થવા દ્યો. મારે અર્જુનજીને મારી પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો હાથ...

યુધિષ્ઠિર:—હં હં હં. એ શું બોલ્યા ?

અર્જુન:—વિરાટેશ્વર, મારાં ચરિતની પરીક્ષા તો કરતા નથીને ? તેમ હોય તો ખાત્રી રાખજો કે—

(અનુષ્ટુભ)

રહ્યો અંતઃપુરે તોયે માતૃવત્ સર્વને ગણ્યાં;
ઉત્તરા પુત્રી લેખું હું, પુત્રી તે પુત્રી સર્વદા. ૧૨૦

રાજન્, અભિમન્યુના સમોવડી ઉત્તરાકુમારી મારે તો પુત્રી સમાનજ હોય. તેને અભિમન્યુ માટે સ્વીકારીશું...

યુધિષ્ઠિરઃ—તેજ ઉત્તમ ગણાશે.

રાજાઃ—(સ્વગત) મારે પણ એજ જોઇતું હતું. માત્ર વાત કાઢવા માટે મેં આ માર્ગ લીધો હતો ! (પ્રકાશ) હા. હું પણ તેમ કરવા કબૂલ છું. અને સર્વ સભાજન સમક્ષ કહું છું, કે મારી પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો હાથ હું અભિમન્યુને આપું છું.

(સભાજન હર્ષ બતાવે છે.)

યુધિષ્ઠિરઃ—ત્યારે ચાલો. આ વિષે ભીષ્મ પિતામહને સંદેશો મોકલીએ.

રાજાઃ—હા. ચાલો.

(સર્વ આનંદથી જાય છે.)

અંક પૂર્ણ

અંક ત્રીજો.

(એક સારથી પ્રવેશે છે.)

સારથી:—અરે કોઇ જાહેર કરો, સર્વ ક્ષત્રિયો આચાર્યો વગેરેને, કે-

(વંશસ્થ)

રમાપતિ-ચક્રનોં ભીતિ ના ધરી,
વને-ગયા પાંડવથી નહિ ડરી;
ધનુષ્ ધરેલા કુરૂથી બચ્યો ન તે-
સુભદ્રને શત્રુ હરી ગયા, અરે ! ૧૨૧

(દ્રોણ, ભીષ્મ, તથા યોદ્ધાઓ આવે છે.)

સર્વ:—(સાશ્ચર્ય) હેં ? હેં ? ખરેખર હરી ગયા ?
દ્રોણ:—(ઉચ્છંકરાઇ) રે સારથી, બોલ બોલ, કે—

(માલિની)

રણધીર અભિમન્યુને હરી કોણ એવો
મૂઢમતિ જગમાં કે દ્રોણ શું યુદ્ધ ઇચ્છે ?
ઝટ વદ. હણું તેને મોકલી વીર સેના,
સરરર અથવા આ અસ્ત્ર દૈવી ચલાવું. ૧૨૨

ભીષ્મ:—ત્યારે, આચાર્ય, શત્રુઓએ પરાક્રમ તો ઠીક આરંભ્યું !

(ઉપજાતિ)

ધસ્યા શૂરા જે ગજયૂથ પ્રત્યે
કદાચ મોટા ગજ ઝાલવાને—

આવ્યો ન જ્યારે ગજ હાથ મોટો,
અક્ષાત્ર રીતે ગજ–બાલ ઝાલ્યો ! ૧૨૩

અને તે પણ ટોળું વહી જતાં પાછળ રહી ગયો તેથી ! ધન્ય છે તેમનાં શૌર્યને પણ ! ! !

(ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ પ્રવેશે છે.)

દુર્યોધન:– શું થયું, પિતામહ ?

ભીષ્મ:—શત્રુઓ અભિમન્યુને પકડી ગયા...

દુર્યોધન:—હેં ? કોણ તેને પકડી ગયું ? હુંજ તેને છોડાવી લાવીશ. કારણકે એના—

(માલિની)

સકલ વડીલ સાથે ક્લેશ મારે ભલે હો,
અહર્નિશ વઢવા તૈયાર પાંચે ભલે હો.
(છતાં એને) મુજ સુત ગયું પહેલાં, પાંડવોનો પછીજ,
નહિજ કુલ-વિરોધે બાલકો કાંઇ દોષી ! ૧૨૪

કર્ણ:—બરોબર કહો છો, છત્રપતિ. વળી લોક તો માનશે કે, તેણે—

(માલિની)

સ્વજન ગણી તમોને સ્હાય દીધી જ, તોયે,
રિપુ-સુત ગણી દીધો ભણી જોઇ રિપુને !
(વળી) રણધીર કહેવાઇ બાલ ના એક રક્ષ્યો,
(તો,) શરમથી શર મેલી વલ્કલો સૌ ધરોને ! ૧૨૫

શકુનિ:—(આગળ આવી) અરે પણ એટલી બધી શી ઉતાવળ

છે ? અભિમન્યુને છોડવનારા તો ઘણા છે. એમજ જાણો કે એ છૂટીજ ગયો છે. કારણકે એને તો—

(શાર્દૂલ)

જાણી અરજુન-પુત્ર તૂર્ત મૂકશે જાતેજ વિરાટ એ;
છે દામોદરનો ભગિની સુત તે જાણીજ છોડી દીએ.
(વળી,) ક્રોધેલા હળધારીનો ભય ધરી જો મુક્ત તે ના કરે,
તોયે ભીમ મહા બળે રિપુ જીતી સૌભદ્રને લાવશે. ૧૨૬

દ્રોણ:—(કંઈક ક્રોધથી) શકુનિ, બીજા સહાયકો હોય તેથી આપણે આપણું કર્તવ્ય શું ન કરવું ? આપણે તો એનું રક્ષણ કરવુંજ જોઇએ.

શકુનિ:—(સ્વગત) જોયો આ બામણો ? રાજકારભારની વાત એ શું જાણે......

દ્રોણ:—ઓ સારથી, બોલ બોલ. એવું તે શું થયું ? શી આફત પડી, જેથી બળવાન અભિમન્યુ પણ રિપુઓના હાથમાં પડચો ?

(શાર્દૂલ)

ઉંધો શું રથ તે વળ્યો ગરતમાં ? કે અશ્વ ચોંકી ઉઠચા ?
ભૂમિ શું રથ-સ્થાનની ઢોલી હતી ? કે બાણ ભાથે ખૂટચાં ?
પ્રત્યંચા શું તૂટી ગઇ ધનુષની ? કે કષ્ટ બીજું પડયું ?
એવી આપદ દૈવી હોય નહિ તો સૌભદ્ર હારે નહિ. ૧૨૭

સારથી:—આચાર્ય, આપ ધનુર્વિદ્યાયે સંપૂર્ણ જાણો છો, તેમ રણપટુ સૌભદ્રને પણ ઓળખો છો. આપને શું કહેવું પડે ? પણ,

(વંશસ્થ)

પડે કહી તે સહુ આપદા કહી,
ન તોય એ મ્હારથી હારતે નકી.
વળી અમારો રથ છે અલાત શો,
પરંતુ ઝાલ્યો વીરને પદાતિએ ! ૧૨૮

ગર્વ:—(સાશ્ચર્ય) હેં ? પાયદળ સૈનિક ઝાલ્યો ? તે કોણ હતો ? કેવો દેખાતો હતો ?

સારથી:—હું તે શું વર્ણવું ? તેનું રૂપ કે પરાક્રમ ?

ભીષ્મ:—રૂપથી સ્ત્રીઓજ વર્ણવાય. પુરૂષોનાં તો પરાક્રમોજ વર્ણવવાનાં !

સારથી:—ત્યારે પરાક્રમનું વર્ણન કરીશ...પરંતુ અત્રે છત્રપતિ ઉભા છે. તેમના સમક્ષ...

દુર્યોધન:—તેમાં કંઈ નહિ. સારથી,

(અનુષ્ટુભ્)

ગમે તે ગર્વના શબ્દે ભલે એની સ્તુતિ કર.
વાયુવેગી હશે તોયે નહિ નાશી જશું અમો. ૧૨૯

સારથી:—સાંભળો ત્યારે; શત્રુસૈન્યમાંથી ધસી આવી તેણે—

(અનુષ્ટુભ્)

કૂદકો જોરથી મારી ખોગીરે કર મેલતાં,
ખસ્યા ત્યાં ભારથી અશ્વો; રથ સ્થિર નહિ રહ્યો ! ૧૩૦

ભીષ્મ:—(સહર્ષ) હેં ! ત્યારે તો મૂકી દ્યો આયુધો. આચાર્ય, પંચરાત્રની શરત પૂર્ણ થઈ ગઈ...

દ્રોણ:—કેમ ?

ભીષ્મ:—વિચાર કરો કે—

(મંદાક્રાંતા)

બાહુથી જો રથ ખસી ગયો, બાહુથી ઉંચકયો તો–
નક્કી માનો સુત ભીમ તણા અંકમાંહી વિરાજે
(કારણ) પ્હેલાં જ્યારે જયદ્રથ વને દ્રૌપદી લૈ જતો'તો,
તેને એણે ચરણ–ભુજનાં પ્રાક્રમોથી હરાવ્યો ! ૧૩૧

દ્રોણ:—આપ યથાર્થ કહો છો. કારણકે બાલ્યકાળથી હું તેનો વેગ જાણું છું. અસ્ત્રશાળામાં પણ—

(શાલિની)

પ્રત્યંચા હું ખેંચતો બાણની ત્યાં
એ ઉભેલો તીક્ષ્ણ દૃષ્ટે નિહાળી;
ઓહું ત્યાં તો દોડીને વાયુવેગે,
પ્હોંચ્યા પ્હેલાં ઝાલતો બાણને એ ! ૧૩૨

શકુનિ:—અરે તમે આ શા ગાંડી ગાંડી વાતો કરો છો ?

(અનુષ્ટુભ્)

શું બીજો ના હશે કોઇ બલ એવું ધરાવતો ?
બધે શું પાંડવો ભાળો ? જગવ્યાપી શું તે હતા ? ૧૩૩

ભીષ્મ:—ગાંધારરાજ, સર્વ અનુમાનથી કહીએ છીએ. અને—

(ઇંદ્રવજ્રા)

શસ્ત્રો સજીને રથમાં વિરાજી,
યુદ્ધે ચઢીએ સહુ આપણે તો.

(પરંતુ,) અશસ્ત્ર યુધ્ધે ધર્સો જાય એવા
છે એક નીલાંબર; ભીમ બીજો. ૧૩૪

શકુનિ:—છટ્ છટ્. એમ તો—

(અનુષ્ટુભ્)

એકનાં શૌર્યથી હાર્યો મ્હારથી આપણે કૈંડા !
(તેથીજ) કહેશે કોઇ એવું યે, વીર તે અર્જુન હતો ! ૧૩૫

દ્રોણ:—ત્યારે તેમાંયે વળી સંશય છે કે ? ગાંધારરાજ !

(ગીતિકા)

ટંકાર મેઘની ગર્જના સમ જે થયો સમરાંગણે,
દિગ્પાલ સર્વ ધ્રૂજી ઉડયાં તે શું હશે ઉત્તર તણો ? ૧૩૬
જે બાણ-વૃષ્ટિથી ગગનમાં ઘોર અંધારૂં થતું,
ને અસ્ત ભાનુ લાગતો તે શું હશે ઉત્તર તણી ? ૧૩૭

(ત્યાં એક સારથી પ્રવેશે છે.)

સારથી:—જય જય આર્યનો ! શાંતિનું અનુષ્ઠાન થવા દ્યો.

ભીષ્મ:—કેમ ! કેમ ?

(સારથી એક બાણ આપે છે.)

સારથી:—પૂજ્ય પિતામહ,

(અનુષ્ટુભ્)

છૂટેલાં બાણને પુંખે અક્ષરો જે લખેલ છે,
પ્રતીતિ થાય તેથી જે મ્હારથી પાર્થ એ હતા ! ૧૩૮

ભીષ્મ:—(લઈ, વાંચી, સહર્ષ) ભાઇ શકુનિ, વૃદ્ધાવસ્થાથી મારાં

નેત્રો શિથિલ થયાં છે. આ જરા વાંચી જો તો.

(બાણ આપે છે.)

શકુનિઃ—(બાણ લઇ વાંચે છે) "પાંડુસુત અર્જુન."

(વાંચીને તરત નાંખી દે છે. તે દ્રોણના ચરણ આગળ પડે છે.)

દ્રોણઃ—(તેને ઉપાડી લઈ) ધન્ય છે! અર્જુન, તેં—

(અનુષ્ટુભ્)

વંદના–બાણ આ નાંખ્યું, શિષ્યે જે પૂજ્ય વૃત્તિથી,
વંદી તેં ભીષ્મને, આવે મારી પાસે અનુક્રમે! ૧૩૯

શકુનિઃ—અરે, પણ આટલાં પરથી તમે કેમ માની લ્યો છો કે તે અર્જુનજ હતો? ધારો કે—

(અનુષ્ટુભ્)

અર્જુન નામનો કોઇ હશે સૈનિક શત્રુનો,
(અથવા) પ્રકાશે આવવા માટે ઉત્તરે તે લખ્યું હશે! ૧૪૦

દુર્યોધનઃ—મામા, જો તેમને રાજ્ય આપવું પડે, તેજ કારણથી તમે અભિજ્ઞાનને નકારતા હો તો તે પાપ છે. અને ઉલટું સર્વ રાજપુરૂષો સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે પાંડુસુત યુધિષ્ઠિરને જોતાંવારજ હું તેમને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપીશ!

(ભીષ્મ દ્રોણ વગેરે હર્ષનાદ કરે છે. શકુનિ કાખલી કુટે છે.)

અનુચર:—(પ્રવેશ કરી) અન્નદાતા, વિરાટનગરથી દૂત આવ્યા છે.

દુર્યોધન:—તેને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

શકુનિ—(દુર્યોધનને બાજુ) અલ્યા, આપવું હતું તો મને શાનો ભુંડો કરાવે છે ?

દુર્યોધન:—મામા, તમે સમજો છોજ કે...

(ત્યાં ઉત્તર પ્રવેશે છે.)

ઉત્તર:—

(વસંત)

છે, માર્ગ અલ્પ; વળી ઉજ્જ્વલ અશ્વ મારા;
આવ્યો રથે; તદપિ વાર ઘણીજ લાગી.
(કારણ કે) કૌંતેય-બાણથી પડયા બહુ હસ્તીઓથી
વિઘ્નો થયાં તુરગને ઝટ ચાલવામાં ! ૧૪૧

(હાથ જોડી) રે રે પિતામહ, આચાર્ય આદિ, આપ સર્વને હું વંદન કરૂં છું.

સર્વ:—આયુષ્માન થજે, કુમાર.

દ્રોણ:—કેમ તારા પિતાએ શું કહાવ્યું છે ?

શકુનિ:—કેમ તારા બાપને સલાહ કરવી છે કે નહિ ?

ઉત્તર:—આર્ય, તેમણે મને મોકલ્યો નથી.

દ્રોણ:—ત્યારે ?

ઉત્તર:—ભગવાન યુધિષ્ઠિરે.

શકુનિ:—(ઘણુંજ આશ્ચર્યથી હાથ ઉંચા કરી) હેં ? કોણે ?

દ્રોણ:—તેમણે શું કહાવ્યું છે ?

ઉત્તર:—એમજ કે—અભિમન્યુને ઉત્તરાકુમારીનો હાથ રાજા આપે છે, તો લગ્ન હસ્તિનાપુર જઇને કરીશું, કે અહીંજ કરી નાંખીએ ?

શકુનિ:—અરે, ત્યાં જઇનેજ, ત્યાં જઇનેજ ! અહીં કંઈ નહિ !

દ્રોણ:—વત્સ દુર્યોધન, આપણી શરત પૂર્ણ થઇ છે. પંચરાત્ર પૂર્ણ થતાં પહેલાં પાંડવો જડ્યા છે. માટે હવે તેં લીધેલી ધર્મ-પ્રતિજ્ઞા તારા ધર્મથી પૂર્ણ કર.

દુર્યોધન:—(નમન કરી) આચાર્ય,

(અનુષ્ટુભ)

દઉંછું પાંડવોને હું રાજ્ય પોતે કહ્યું સમ;
સર્વદા બોલવું સાચું. સત્યનો જય સૃષ્ટિમાં ! ૧૪૨

દ્રોણ:—

(આર્યા)

હર્ષ હૃદયમાં રેલે. પામો કલ્યાણ કુલ-પ્રવૃદ્ધિ;
રાજસિંહ સમ હાવે અખિલ પૃથ્વીમાં સુરાજ્ય અવતરશે. ૧૪૩

(સર્વ જાય છે.)

—સ્પષ્ટીકરણ—

અંક પહેલો.

द्रोण...मन्यु: ॥—ગમે તેવી સાવધતાથી ગુજરાતીમાં શબ્દ ગોઠવતાં પણ સંસ્કૃત જેવી મધુરતા અને અર્થચાતુર્ય આવી શકતાં નથી, તેથી મૂળ સ્વરૂપમાંજ આ શ્લોક રાખવો યોગ્ય ધાર્યો છે. એ શ્લોકમાં નાટકનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામ આવી જાય છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. ('**उत्तरगो**' માં વિરાટ રાજાની હરાતી ગાયો પણ આવી જાય છે.) બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

વિરાટ સ્વરૂપ રક્ષણ કરો. દ્રોણ—સ્યામવર્ણ વાળા. પૃથિવિ—આ પૃથ્વીમાં અથવા પૃથ્વીને માટે. એ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના દૂત થઈ દુર્યોધન પાસે રાજ્યનો ભાગ લેવા ગયા હતા તે વૃતાન્ત પ્રતિ નિર્દેશ છે. અર્જુન—શ્વેત અથવા પવિત્ર. ભીમ—પ્રચંડ. કર્ણધાર—માર્ગદર્શક. શકુનિ—ગરૂડ. શકુનીશ્વર—ગરૂડના સ્વામી. દુર્યોધન—જેની સાથે યુદ્ધ કરવું સહેલ નથી તે. ભીષ્મ—ભયંકર. વિરાટ—શોભાયમાન. ઉત્તરગ—ઉચ્ચ ગતિવાળા. અભિમન્યુ—યજ્ઞમાં પ્રીતિવાળા.

જેના ચર્ણ...ખરે—બ્રાહ્મણો પ્રત્યે રાજાઓનો પૂજ્યભાવ બતાવે છે.

માણવક—યજ્ઞકાર્યમાં રોકાયલા છોકરાઓ.

આંહી દીસે...થકી આ—યૂપ (યજ્ઞનો સ્તંભ) બળે છે તેથી કવિ કલ્પના કરે છે કે પૃથ્વીનો સોનેરી હાથ ઉંચો આવ્યો છે. પૃથ્વીને માટે સજીવારોપણ છે.

સાંખે ન એવો—તેથીજ બાળી નાંખે છે.

ધુમાડા ..તળાવે—આ કલ્પના સંસ્કૃતમાં પણ કંઈક અસ્પષ્ટ છે. કદાચ ગગન રૂપી તળાવમાં જઈ ધુમાડા રૂપ હાથી શાંતિ મેળવે છે એવો ભાવ સંભવે છે.

પુત્રના સ્નેહથી—અહીંથી તે આ વિષ્કંભક પૂર્ણ થાય છે ત્યાં સુધી જાણે એક મનુષ્યનું મૃત્યુ થતું હોય, ચિતા બળતી હોય, અગ્નિ શાંત થતો હોય, પછી તળાવે કોઈ સ્નાન કરવા જતું હોય અને છેલ્લે મૃત્યુ પામેલાંને માટે જાણે જલ-તર્પણ થતું હોય તેવો આભાસ થાય છે.

શકટી—યજ્ઞનાં સાહિત્ય માટે નાની ગાડી.

વામન સમો—કારણ કે હવે ભડકા વધે છે, અને પાસે જે હતું તે સર્વ બાળવા તૈયાર થાય છે.

આત્મા જતાં જેમ—અહીં મૃત્યુ થતું લાગે છે.

પંખી—આપણા કવિઓ પ્રાણને શરીર રૂપ પિંજરમાંથી ઉડી જતા ઘણીવાર કલ્પે છે. અહીં શરીરને તરૂની ઉપમા આપેલી છે.

નિરાંતથી અગ્નિ...ઉડાવી—ચિતા શબને બાળી રહી છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પછી અગ્નિ જાતેજ સ્નાનાર્થે જાય છે.

મહાકાળ—૩૬.

પલાશ--ખાખરનું ઝાડ. એની શાખાઓ પાણીને અડકતી હોવાથી હોવાથી તર્પણ કરતો કલ્પ્યો છે.

સ્વયંભુ--પોતાની મેળે પ્રગટ થનાર. દ્રોણાચાર્યનો જન્મ દ્રોણ (કડીઆ) માંથી થયો હતો એમ મનાય છે.

અવભૃથસ્નાન--યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી યજમાનને સ્નાન કરવું પડે છે તે.

વિસ્રંભવાર્તા--ખાનગી વાતચિત.

રાજર્ષિ ધીરાં--કારણ કે તું મારા જેવા મિત્રની સાથે પણ હમણાં રાજગંભીરતાથી બોલે છે તેથી મને ભય લાગે છે, એમ ભાવાર્થ છે.

દક્ષિણ...ભૂગળો જેવા--દક્ષિણ દિશાના બળવાન રાજા. ભૂગળો--આગળા. શત્રુને ચઢી આવતાં અટકાવનાર.

જો...અદેખાઇ--શકુનિ યુક્તિથી દુર્યોધનને અભિમન્યુ પ્રતિ ધ્યાન આપવા દેતો નથી, તેથી કહે છે.

વિચારીને--અહીં દુર્યોધન કબૂલ કરે છે કે મારૂં પૂર્વજીવન ખરાબ હતું.

ટંકાયલો તીરથી--બાણ છોડનારને હાથે આંટણો પડે છે. બીજા અંકમાં એ સ્પષ્ટ થશે.

અવસિત--લગભગ પૂર્ણ.

...તેમાં--આ કંઇ ગળે ઉતરે તેવી દલીલ નથી.

નહિ દેશ--અહીં શકુનિ પાંડવોની મહત્તા કબૂલ કરે છે.

દંતભોગોને--તે કયાં કયાં દંતશૂળ મારે તે.

ગોગ્રહણ—પૂર્વે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગાયોનું હરણ કરવું એ એ એક સાધન ગણાતું. પોતાની ગાયો બીજો રાજા હરી જાય, એ દરેક રાજા મોટું અપમાન ગણતો.

સાર્થવાહ—રસાલો.

રાક્ષસી રૂપે—દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં બહુ કુશળ હતો.

અંક બીજો.

દસ્યુકર્મ—લુંટફાટ. જુલમ વગેરે. **સજ્જ**—સજી, સજ્જ કરી.

ગોધા—એ નામની વસ્તુ બાણ મારતી વેળા હાથે પહેરાતી.

સ્યંદ—રથ. **વલય**—હાથનાં આભૂષણ. બાજુબંધ વગેરે.

હસ્ત...વાની—હસ્તને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે પોતાનો ધર્મ બજાવવાને બદલે તેથી ઉલટીજ પ્રવૃત્તિ રાખી રહ્યો છે.

રેણુથી...જણાય છે—ધુળને લીધે કાળી, ધોળી બધી ગાયો એકજ રંગની-ધુળરંગી-દેખાતી હતી; પરંતુ સોળ પડેલી જગાએ તેમનો જુદો રંગ દેખાતો હતો. ભાવાર્થ:-ઘણો માર પડયો હતો.

મરણ...ધર્મ—સમભાવના:-“ **हतो वा प्राप्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।** ” (ગીતાજી ૨, ૩૭.)

પરોક્ષ રીતે—જુઓ શ્લોક ૯૩ “ મારા દ્રુપદ સાથ વંશ-ઉતર્યા સંબંધથી...”

વિરલ ભય—કે રખેને તેઓ મનોવૃત્તિને દાબી ન શકે અને ગુપ્ત વેશ ખુલ્લો થઇ જાય.

ઉત્સાહ તો—રાજાની આગળ યોદ્ધાએ આમ કહેવું ન જોઈએ.

રણ–દવ...આજે ?—કોણ મરશે નહિ તે કહી શકાય નહિ.

સુનિમિત્ત—શકુન.

ઈંદ્રનાં ખાંડવે...મેઘની—પહેલાં બળતાં ખાંડવ વનમાં અર્જુને ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી વર્ષાદ પાડ્યો હતો તે પ્રસંગનો ધ્વનિ છે.

નકી તે ટંકારો—શસ્ત્ર ત્યજતી વખતે દ્રોણાચાર્યને આવા શબ્દો બોલતાં કોઈ દૂતે સાંભળ્યા હશે.

તેજ ને અગ્નિ વંશો—યાદવ-પાંડવ.

રામ શરો—પરશુરામ સાથે યુદ્ધ થયું હતું તે વિષે છે. રાજા વિરાટ અહીં અતિશયોક્તિ કરે છે. ભીષ્મને પરશુરામને હાથે મરણ પામતાં ગંગાજીએજ બચાવ્યા હતા.

કલ્પવૃક્ષ સમું—બાણ વડે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એવા.

પિતૃભયે—અર્જુનના નામથી ડરી જઈને.

પ્રત્યંચા—ધનુષની દોરી. **પટુતા**—ચપળતા. દક્ષતા.

યુવાન...દંડધારી—આ શ્લોકમાં વિરોધાભાસ છે. જે યુવાન હોય તે તપસ્વી આશ્રમમાં ન હોય. ક્ષત્રિય જાતે છતાં બ્રાહ્મણનું રૂપ ધર્યું છે ! રાજ્યો ન હોય તો લક્ષ્મી ક્યાંથી ઝાઝી હોય ? દંડ ગ્રહે છે છતાં દંડધારી એટલે કોટવાલ નથી.

વંશસ્મૃતિ—પૂર્વજોનાં પરાક્રમની યાદગીરી.

પરિભવ—અપમાન, અવધીરણા.

કીચકો ગયા—કદાચ તેઓ પકડતે. બાકી રાજવીરોમાં તેને પકડે એવો બીજો કોઈ નથી.

મારા કુલદ...પૌત્ર એ—જો કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પુત્ર ન હતો પરંતુ એ સમયે સાવકાંપણાંનો ખ્યાલ પ્રચલિત ન હતો.

તેવોજ...થાક લાગ્યો—કદાચ અભિમન્યુએ તેની બાથમાંથી છૂટવાને પ્રયત્ન કર્યો હશે.

વરૂ જેવું પેટ—સંસ્કૃતમાં **तनिमार्जितोदरः** છે. અહીં વૃકોદર શબ્દનો અર્થ લીધો છે.

પ્રિયતમસુત—પ્રિય પુત્ર; અથવા પ્રિયતમ અર્જુન અને પુત્ર અભિમન્યુ. સંસ્કૃતમાં **दयितसुत** છે અને **दयित**ના પણ આજ પ્રમાણે બે અર્થ થાય છે.

સુતહીણા—કારણ કે હાર પામેલો અભિમન્યુ આત્મઘાત કર્યા વિના રહેશે નહિ અને તેની પાછળ હું પણ તેમ કરીશજ એવી માન્યતાથી.

પુત્રને આ—આ પુત્રને. કારણ કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પોતાનો પુત્ર ન હતો.

તમારે તેની સાથે...વ્યાજોક્તિમાં કહે છે.

બીજાનું બાણ—બાણને બીજે છેડે (પુંખે) સૈનિકો પોતાનું નામ લખતા. ત્રીજા અંકમાં તે સ્પષ્ટ થાય છે.

શૌંડીર્ય—બડાઇ. **તુરગ**-અશ્વ.

મધ્યમ પિતા—કવિ ભાસે ભીમનેજ વચલો ભાઈ ગણ્યો લાગે છે. "મધ્યમ વ્યાયોગ" નામક નાટકમાં પણ તે એમજ લખ્યું છે:—"**मध्यमोऽहंक्षितेर्भद्र भ्रातृणामपि मध्यमः**" ૨૮

એક હાથે ધરી—આગળ ભીમસેન પુત્રને મુખે પોતાની પ્રશંસા

સાંભળવા માટે અર્જુનને ધન્યવાદ આપી ગયોજ છે. અહીં પોતે પોતાની સ્તુતિ સાંભળે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે હજુ એણે ગુપ્તવેશનો સ્ફોટ ન કરવા જેટલું ધૈર્ય રાખ્યું છે!

રૂદ્રનું બાણ—ગાંડીવ. અર્જુન જ્યારે વનવાસ સમયે ઇંદ્ર પાસે સ્વર્ગમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે શિવે માર્ગમાં તેની પરીક્ષા કરી પ્રસન્ન થઇ ગાંડીવ ધનુષ આપ્યું હતું.

રૂદ્રનાં...ભીમસેન આ—આટલું સ્પષ્ટ થવા છતાં પાછળથી સંસ્કૃતમાં રાજાને મુખે "**बृहन्नले प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।**" એમ બોલાવ્યું છે. મને એ ભૂલ લાગવાથી યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે.

દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ—ખરૂં જોતાં ત્રયોદશ જોઇએ.

ઉત્તરા વિષેની વાત—સંસ્કૃતમાં આ ભાગ ઘણો અસ્પષ્ટ લાગે છે. ગુજરાતીમાં જેમ તેમ સમજાવ્યું છે.

અંક ત્રીજો.

રમાપતિ—નારાયણના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ.

ધસ્યા શૂરા...ગ્રાહયો—ચારે લીટીમાં જાણી જોઇ ગજ શબ્દ વાપર્યો છે.

મુજ સુત ગણું—કવિ ભાસે બીજા કવિઓની પેઠે દુર્યોધનનો ઘણો કાળો ચિતાર આપ્યો નથી. (જુઓ ઉપોદ્ઘાત.)

નહિજ કુલવિરોધે—કેવી દુર્યોધનની મહાનુભાવતા!

રિપુ સુત...રિપુને—અહીં 'રિપુ' શબ્દની પુનરૂક્તિથી વધારે ગૂઢ અર્થ સૂચવ્યો છે. સરખાવો:—

કાલે સવારે સતીએ જણેલો, હજુ સુધી તો દુધથી ભરેલો;
ચાલ્યો કરાવા સતી-ધર્મ ભંગ * * * *

(ઇંદ્રજીત વધ કાવ્ય. સ્વ. દો. કૃ. પંડયા)

ગરત--ખાડો. **પદાતિ**-પાયદળ.

અલાત શો--અલાતચક્ર (firebrand) જેવો. એક સળગતી વસ્તુને દોરીથી બાંધી ગોળ ફેરવતાં જે અગ્નિનું ચક્ર દેખાય છે તેનું નામ અલાતચક્ર. તેવીજ રીતે અભિમન્યુનો રથ એકજ હોવા છતાં તે એટલી ઝડપથી આખાં ક્ષેત્રમાં ફરી વળતો હતો કે તેના અનેક રથ છે એમ સર્વને લાગતું. ભાવાર્થ:-તેનો રથ ઘણોજ વેગવાળો હતો.

ખોગીર--હારનેસ, જીન, વગેરે. અશ્વનો સરંજામ. (**आपस्कर**)

છોડું ત્યાં તો--કવિ અહીં અતિશયોક્તિ વાપરે છે.

નીલાંબર--હળધારી બળરામ. **પુંખે**-બુઠ્ઠે છેડે.

મારી પાસે અનુક્રમે--પહેલા અંકમાં દ્રોણાચાર્ય ' ભીષ્મને પહેલું નમન થવું જોઇએ ' એમ દુર્યોધનને કહેછેજ.

પ્રકાશે...હશે--અહીં શકુનિ ફરીથી અર્જુનની મહત્તા કબૂલે છે. (જુઓ શ્લોક ૪૩)

છે માર્ગ...ચાલવામાં--કેવી આડકતરી રીતે અર્જુનની પ્રશંસા કરી છે !

હર્ષ હૃદયમાં--અંક અચાનક સમાપ્ત થતો લાગે છે!

ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડને મદદ કરો.

ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ વધે છે પણ ઘટતો નથી. તેમાં નવજીવનના વાંચનારાઓએ ખૂબ મદદ કરી છે પણ એટલો બસ નથી. ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ૫૦૦૦૦રૂ.ની માગણી કરે છે. જો તે ન મળે, તો કેટલાકને તો ભૂખેજ મરવું રહ્યું.

તા. ૨૬–૯–૨૦ **મોહનદાસ ગાંધી**

આપણા દેશના એક ભાગમાં આપણાં ભાઈભાંડુ ભૂખે મરી રહ્યાં છે. તેમને મદદ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણે તન અને મનથી નહિ તો ધનથીયે મદદ કરી શકીએ તેમ છીએ.

એ હેતુથીજ આ પુસ્તકની અડધી ઉપજ અમે ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડમાં આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

તમે આ પુસ્તક ખરીદો, તેથી આડકતરી રીતે તમેયે ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડને મદદ કરોછો એ ખરૂં, પણ એ મદદ પૂરતી નથી.

ભૂખે મરતાં આપણાં ભાઈભાંડુને શાં શાં દુઃખ પડતાં હશે તે વિચારો, તેમની વિટંબણાનો ખ્યાલ કરો, અને શ્રદ્ધા તથા શક્તિ અનુસાર તમારો ફાળો આપી મહાત્માજીની આજ્ઞાને સફળ કરો.

પ્રકાશક.